

Mu'tezile'de Ayrıksı Düşünce: Rızka Yönelik Çabanın Haramlığı (*Tahrîmü'l-mekâsib*)

Unorthodox Thought in al-Mu'tazila: The Illicit of Striving for Sustenance
(*Tahrîm al-Makâsib*)

A. İskender SARICA

Arş. Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Niğde/Türkiye
Research Assistant, Niğde Ömer Halisdemir University, Faculty of Islamic Studies, Niğde/Türkiye
iskendersarica@gmail.com | orcid.org/0000-0003-1546-5022 | ror.org/03ejnre35

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Recieved
15 Ekim 2023	15 October 2023
Kabul Tarihi	Date Accepted
22 Aralık 2023	22 December 2023
Yayın Tarihi	Date Published
31 Aralık 2023	31 December 2023

İntihal Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmıştır.
İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned with iThenticate
software. No plagiarism detected.

Etik Beyan Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (A. İskender Sarica).

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (A. İskender Sarica).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

“ Sarica, A. İskender. “Mu'tezile'de Ayrıksı Düşünce: Rızka Yönelik Çabanın Haramlığı (*Tahrîmü'l-mekâsib*)”. *Kader* 21/2 (Aralık 2023), 455-481. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1376429> ”

Öz

İslâm kelâm telifâtında rızık meselesi başlığı altında genelde rızık verenin kim olduğu, haramın rızıktan sayılıp sayılmayacağı, Allah Teâlâ'nın haram olan rızka yönelik rızasının olup olmadığı gibi konulara odaklanılmıştır. Rızık konusuna ilişkin satır aralarında rastlanan bir konu ise, kişinin rızık elde etmek için çalışmasının haram olup olmadığı meselesidir. Esasen insanın hayatını idame ettirebilmesi adına geçim vasıtalarının peşine düşmesi, Müslüman düşünürlerin genel ve baskın kabulüne göre mübah, zorunlu durumlarda ise vaciptir. *Uşûlü'n-nihâl*'de aktarılan bir kayda göre i'tizâlî düşüncenin teşekkül döneminde Bısr b. el-Mu'temir'in öğrencisi Ebû İmrân Mūsâ b. er-Rakkâşî, Nazzâm'ın mühlid öğrencisi Fazl el-Hadesî ve kendisi hakkında herhangi bir bilgi tespit edilemeyen Hüseyin el-Kûfî'nin de içinde bulunduğu ve geçimlerini sadaka yoluyla sağladığı anlaşılan Mu'tezilî sûfiler (*şâfiyyetü'l-Mu'tezile*), Müslüman düşünürlerin kabulüne aykırı olarak rızka yönelik her türlü çabanın haramlığını (*tahrîmü'l-mekâsib*) savunmuştur. Ancak belirtmek gerekir ki, onlar açısından rızık için bir çaba ortaya konmasındaki haramlık, rızık tanımını olan 'menfaatlerin tamamı'nı kapsamayıp, sadece rızık ticaret ve ziraat gibi yollarla elde edilmesindeki çabaya yöneliktir. Aklî söylemleriyle ön plana çıkan Mu'tezilîler arasında böyle aşırı bir eğilimin bulunması ilgi çekicidir. "Nasıl olur da bir Mu'tezilî *tahrîmü'l-mekâsibi* savunur?" sorusuna cevap aranan bu tasviri çalışmada, *tahrîmü'l-mekâsib* düşüncesinin kendisinden evrildiğini düşündüğümüz rızka yönelik çabanın terk edilmesi (*terkü'l-mekâsib*) meselesine değinilmiş, sonrasında Mu'tezilî sûfilerin *tahrîmü'l-mekâsibe* ilişkin görüşleri ağırlıklı olarak Mu'tezilî kaynaklardan hareketle temellendirilmeye çalışılmış ve onlara yönelik Mu'tezilî müelliflerin eleştirilerine yer verilmiştir. Mu'tezilî sûfilerin *tahrîmü'l-mekâsibi* savunmadaki gerekçelerinin üç noktaya yoğunlaştığı tespit edilmiştir: (i) âdil bir imamın bulunmaması sebebiyle âdil bir düzenin olmadığı ve buna bağlı olarak zalim (yönetici)lere bilerek veya bilmeyerek destek çıkılması ihtimalinin bulunması ve bunun bir sonucu olarak onlardan bazısının İslâm diyarını *dâru'l-küfr* olarak nitelendirmesi, (ii) yine imamet meselesiyle ilintili olarak âdil yani hukukî/ahlâkî bir düzenin olmadığı bir ortamda helal ile haramın birbirinden ayıramayacak kadar iç içe geçmiş olması ve kişinin kendisini haramdan koruması adına rızka konu olan şeylerin sadece sadaka yoluyla teziye edilerek helal hâle gelebileceği ve (iii) Allah Teâlâ'ya tevekkülün farz olması ve herhangi bir rızık peşine düşme çabasının tevekküle aykırı olması. *Tahrîmü'l-mekâsibi* savunanlara Mu'tezilî müelliflerce; aklî ve ahlâkî tutum korunarak ticaret yapmanın hasen oluşu, kişinin ticaretteki kastının ve menfaatinin önemli oluşu ve tevekkülün doğru zeminde inşa edilemeyeşi çerçevesinde eleştiri getirilmiştir. Sonuç itibarıyla *tahrîmü'l-mekâsib* savunucuları, yanlış istidlâlleri sebebiyle Mu'tezile düşünce ikliminde yer edemediği için inkıza uğramıştır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Tasavvuf, İslam hukuku/Fıkıh, Mu'tezilî sûfiler, Rızık, Kesb, *Tahrîmü'l-mekâsib*.

Abstract

In Islamic theological writings, under the heading of sustenance, the focus is generally on issues such as who is the provider of sustenance, whether haram is considered sustenance, and whether Allah's consent exists for haram sustenance. Another issue that can be found between the lines of the subject of sustenance is whether it is haram for a person to work for sustenance or not. In fact, the pursuit of means of livelihood in order to sustain one's life is, according to the general and predominant acceptance of Muslim scholars, permissible and, in cases of necessity, wajib. According to a record in *Uşûl al-nihâl*, during the formative period of itizâlî thought, there were Mu'tazilite sufis (*şâfiyyat al-Mu'tazila*) such as Bısr b. al-Mu'temir's disciple Abû İmrân Mūsâ b. al-Raqqâşî, al-Nazzâm's apostate disciple Fadl al-Hadathî, and Husayn al-Kûfî, about whom no information is available. These names, who seem to have earned their livelihood through almsgiving, defended the forbiddenness (*tahrîm al-makâsib*) of all kinds of endeavour for sustenance, contrary to the acceptance of Muslim thinkers. However, it should be noted that for them, the forbiddenness in making an effort for sustenance does not cover the definition of sustenance, which is 'all the benefits', but only the effort in obtaining sustenance through means such as trade and agriculture. It is interesting to find such an extreme tendency among the Mu'tazilites, who came to the fore with their rationalist discourses. "How could a Mu'tazilite defend *tahrîm al-makâsib*?", the issue of abandonment of striving for sustenance (*tark al-makâsib*), from which the idea of *tahrîm al-makâsib* is thought to have evolved, is mentioned, and then the Mu'tazilite sufis views on *tahrîm al-makâsib* are tried to be based mainly on Mu'tazilite sources and the criticisms of Mu'tazilite authors against them are included. It has been determined that Mu'tazilite sufis justifications for defending *tahrîm al-makâsib* concentrate on three points: (i) the absence of a just order due to the absence of a just imam and the possibility of supporting the oppressors (rulers) intentionally or unintentionally, and as a result of this, some of them describe the land of Islam as *dâr al-kufr*, (ii) again in relation to the issue of imamate, in an environment where there is no justice, i.e. legal/moral order, the halâl and harâm are so intertwined that they cannot be separated from each other, and in order to protect oneself from harâm, the things that are subject to sustenance

can only be purified through charity and become halāl, and (iii) the fact that trust in Allah is obligatory and any effort to pursue sustenance is contrary to tawakkul. The Mu'tazilite authors criticised the proponents of *tahrīm al-makāsib* on the grounds that it is permissible to trade while maintaining a rational and ethical attitude, that one's intention and interest in trade are important, and that tawakkul cannot be built on the right ground. As a result, the proponents of *tahrīm al-makāsib* disappeared because they could not gain a foothold in the Mu'tazilite intellectual climate due to their erroneous reasoning.

Keywords: Kalām, Taşawwuf (Sufism), Islamic law/Fiqh, Mu'tazilite sufis, Livelihood, Kasb, *Tahrīm al-makāsib*.

Giriş*

İslâm'ın, Hint ve İran kültürü gibi dış etkenlerin tesirinin daha görülmediği ilk yıllarında, üç sahâbînin ömürleri el verdiğince ibadet noktasında her birinin birbirinden farklı davranışlar sergileyerek geceleri ibadet etme, aralıksız oruç tutma ve eşlerinden uzak durmaya dair yönelimleri Hz. Peygamberce tasvip edilmemiştir.¹ Benzer şekilde, Hz. Peygamber birkaç gün iftar etmeksizin oruç (*şavm-i visâl*) tutmayı yasaklamıştır; buna rağmen bazı sahâbenin bu yasağa uymadığı bilinmektedir.² Kişinin bir noktada ibadetlerin kemiyetinde iradesel özgürlüğüne işaret eden bu örnek, kişinin ibadetlerde aşırıya kaçma noktasında insan psikolojisi açısından anlaşılabilir tabii bir durumdur. Zira Kur'ân'da sunulan cennet tasavvurları, ahiret nimetleri ve dünya hayatında kendisine verilen nimetlerden dolayı şükür vb. sebepler, kişide derin bir saygıyı ifade eden "Allah korkusu" oluşturabildiği gibi; Kur'ân'da dünya hayatının geçici, ahiret hayatının asıl yurt olduğu vurgusu³ ve cehennem azabına dair sunulan tasavvurlar vb. hususlar da, kişide ahiretteki ahvâline dair endişe oluşturabilmekte; bu korku ve endişe ise zühd ve takvâ boyutunda ifrata varan tezahürlerin meydana gelmesine zemin hazırlayabilmektedir. Bunun bir örneği, herhangi bir dış kaynaktan etkilenim yahut edinim olup olmadığı net olarak tespit edilemeyen ancak iç bünyede buna dair nassın yorumlanmasındaki farklılığın bir tezahürü olma ihtimali baskın olan ve ilkin, rızık meselesinde tipik Kalenderîleri⁴ anımsatan, düşünce akımı itibarıyla akamete uğramış Mu'tezilî sûfilere (*şûfiyyetü'l-Mu'tezile*),⁵ sonraları müelliflerin kendi inanç

* Filistin'de öldürülen masum çocuklara ithafen...

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmi'u-ş-şâhih*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr en-Nâsir (Beirut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Nikâh", 1 (No. 5063).

² Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet Anlayışı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999), 341-342.

³ Gâfir 40/39.

⁴ Kalenderîler'in kişinin hayatını idame ettirmesinde ihtiyaçlarını asgari seviyede gidererek dünyaya itibar etmeme anlamı taşıyan *faqr* ve *tecurrüd* ilkesi için bk. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderîler (XIV-XVII Yüzyıllar)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999), 143-147.

⁵ *Mu'tezile* ve *tasavvuf* terimleri ilk bakışta bir oksimoron izlenimi uyandırır da köken itibarıyla *i'tizâl*in dünyadan yüz çevirip uzlete çekilmek anlamı barındırması aslında iki yapının birbirine zıt ve uzak olmadığını beyandır. Hatta sûfi kavramının Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909) ve ashâbından önce Mu'tezilî zâhidler için kullanılması bu beyanı teyit eder. Ancak şu var ki, Mu'tezilî düşüncede tasavvuf kültürü çoğunlukla Basra Mu'tezilesi'nden ziyade Bağdat Mu'tezilesi'nde yaygınlık kazanmıştır. Binaenaleyh gösteriş ve mal-mülkten uzak duran Vâsıl b. Atâ'dan (ö. 131/748) öte, ondan daha da yoğun bir şekilde zâhidâne bir hayat süren, sultanlardan gelen hediyeleri reddeden Amr b. Ubeyd'in (ö. 144/761) takvâyâ dair yaşam biçimini Bişr b. el-Mu'temir (ö. 210/825) tevarüs etmiştir. Bişr'in bu tevarüsü ile Hârûnürreşîd (ö. 193/809) tarafından hapse atılması sonucu Bağdat Mu'tezilesi'nin yeni bir destek olarak tasavvufa daha ılımlı bakan halk tabanına meyli, daha kuruluş aşamasında Bağdat Mu'tezilesi'nde sûfi temayülün baskın olduğuna işaret eder. Öte yandan Basra Mu'tezilesi'nden zâhidane bir hayat tercih eden Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50) ve Nazzâm (ö. 231/845) sûfi akımlara yönelik mesafeli bir tutum sergilemişlerdir.

Onların sarayla olan irtibatları, daha önceden zâhidane hayat yaşayan Mu'tezilî muhaliflerin tutumlarını daha da belirgin bir hâle getirmiştir. İşte Mu'tezilî sûfler bu muhalefetin bir sonucu olsa gerektir. "Mu'tezile'nin Mu'tezilîleri" olarak isimlendirilebilecek Mu'tezilî sûfler ibaresine ise klasik kaynaklarda sadece Nâşî el-Ekber'e (ö. 293/906) nispet edilen *Uşûlü'n-nihâl*'de (Bu eser in Ca'fer b. Harb'a (ö. 236/850-51) nispeti daha ağırlıklı olarak ifade edilse de bu müphemlik tam anlamıyla izale edilmemiştir) rastlanmaktadır. Kısa bir dönem aralığında varlığını sürdüren bu düşünce akımının son temsilcilerinin 4./10. yüzyılın sonlarına doğru Mihricân Kazak/Kuzef sınırlarında yaşadığı göz önünde bulundurulduğunda, 5./11. yüzyılın ortalarına doğru unutulmaya yüz tuttuğu söylenebilecektir. Zaten ilerleyen süreçte Eş'arî düşüncenin baskın gelmesi, onların sûflerle sıkı ilişki içerisinde bulunması ve mihne sonrası saray desteğini kaybeden Mu'tezile'nin tasavvufta önemli bir yeri bulunan keramete dair olumsuz söylemlerinin yaygınlık kazanması sebebiyle sûfi düşünce ile Mu'tezilî gelenek arasındaki ipler kopmuştur.

Mu'tezilî sûflerin genelde yöneticilerden uzak durma ve dolayısıyla bir nevi zalimlere destek çıkmama, onlardan hediye kabul etmeme, yönetime sessiz bir direniş sergileme (ki onlardan bazıları yaşadıkları memleketi *dâru'l-harb* olarak nitelendirir), haram karışmış olması ihtimaline binaen dünya mallarına meyletmeme tutumlarını benimsediği görülmektedir. Bütün bu tutumlar, yöneticilere dair mesafenin uç bir noktası olan imamet gerekliliğinin reddi ve rızka yönelik çabanın haramlığı şeklinde iki ana başlık altında toplandığında, *Uşûlü'n-nihâl*'de açıkça zikredilen Mu'tezilî sûflerden Ebû İmrân Mûsâ b. er-Rakkâşî (yaşadığı dönem 3./9. yy.ın başları), Nazzâm'ın mühlid öğrencisi Fazl el-Hadesî (ö. 257/870) ve kim olduğu tespit edilemeyen Hüseyin el-Kûffî'de (ö.?) görülebilecektir. Mu'tezilî sûflerden olma yahut bu düşünce akımına kaynaklık etme veyahut bu düşünceden etkilenme olasılığı bulunan isimlerin yukarıda bahsi geçen tutumlara dair örnekler olarak şunlar zikredilebilir:

- i. Mu'tezilî Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) sûfi elbisesi giymesi, sadece geçineceği kadar çalışması, yaşadığı ülke Mısır'ı *dâru'l-küfr* olarak nitelendirilmesi.
- ii. Emîn ile Me'mûn arasındaki çekişmenin bir sonucu olarak Bîşr b. el-Mu'temir'in öğrencilerinden dünyevî tutumu sergileyen Sümâme b. el-Eşres'in (ö. 213/828) aksine zühde yönelen "Mu'tezile'nin râhibi" lakaplı Ebû Mûsâ el-Murdâr'ın (ö. 226/841) devlete/saltanata karşı "sessiz direnişi" ve saray hayatının yozlaşmış, İslâm âleminin zulümle dolmuş ve fesada uğramış olduğuna dair kanaati, sultanlara yakın olanları tekfir ettiği ve bunların miras bırakamayacağı ve mirasçı olamayacaklarına ilişkin bir aktarım ve haram karışmış olması korkusuyla mallarını/mirasını ihtiyaç sahiplerine dağıtması.
- iii. Ca'fer b. Harb'ın mânevî kriz sonucu ordudan ayrılarak Dicle'de bir tür arınma ritüeli olarak addedilecek bir şekilde askerî (?) elbiselerini çıkarıp kendisinden elbise istediği Ebû Mûsâ el-Murdâr'a intisap etmesi ve devlet görevlisi babasının mirasını reddetmesi.
- iv. Ebû Mûsâ el-Murdâr'dan sonra zâhidâne bir hayat sürmede mukaddem kimse olarak Ca'fer b. Mübeşşir'in (ö. 234/848-9) isminin zikredilmesi ve ehl-i kiblenin fasıklarının ehl-i kitaptan daha tehlikeli olduğuna dair ondan aktarılan görüş, onun kadılık görevine meylinin olmaması, halife Vâsık'ın arkasında namaz kılmaktan geri durması ve İbn Ebî Du'âd'ın (ö. 240/854) Ca'fer b. Mübeşşir'e sultan(lar)ın ona gönderdiği yüklü miktardaki hediyeleri zorla vermek istemesi ancak onun bunu kılıcını ona doğrultmak suretiyle reddetmesi.
- v. Ca'fer b. Harb ve Ca'fer b. Mübeşşir'in öğrencisi olan İsa b. Heysem (ö. 244-245/859) hakkında "es-Sûfi"; kendisine dair yeterli bilgi bulunmayan Ebû Şu'ayb hakkında ise "es-Sûfi" veyahut "en-Nâsik" nisbesi kullanılması.
- vi. Hz. Hasan hususunda Allah Teâlâ'nın verdiği malı kendine ve ehline harcadığı takdirde günahkar ve fasık olduğu ama bu malı miskinlere dağıttığı takdirde hakkında bir şey söylenemeyeceğine dair içlerinde sekizinci tabakadan Ebû Mücâlid'in (Ahmed b. el-Hüseyin el-Bağdâdî) (ö. 268-269/882) de dâhil olduğu birtakım Bağdat Mu'tezilesi'nin insanların mallarının kendilerine haram olduğunu söylemesiyle ilgili aktarım.
- vii. Mu'tezile'nin onuncu tabakasından olan Ebû Müslim en-Nakkâş'ın (ö.?) fazlaca ücret teklif etmelerine rağmen emirlerin yüklerini işlemeyip başkalarının yüklerini daha az bir meblağa işlemesi ve hanımına bu durumunu kendilerine haram yedirmemek için çabaladığını söyleyerek izah etmesi.
- viii. Câhız'ın yine Rakkâşî ile beraber Bîşr b. Mu'temir'in öğrencileri arasında zikrettiği Hâşim b. Nâsîh'in (ö.?) zenginliği kınadığı bir eser kaleme alması.
- ix. Câhız'ın Bîşr b. el-Mu'temir'in öğrencileri arasında zikrettiği ancak sonraki Mu'tezilîler tarafından ilgiye mazhar olmayan ve haklarında yeterli bilgi bulunmayan Bîşr el-Kalânîsî, Ravha'l-Abdî ve Ebû Ubeydullâh el-Efveh gibi isimlerin Ebû İmrân er-Rakkâşî ve Hâşim b. Nâsîh ile beraber zikredilmesi (Güçlü bir karine olmasa da, beraber zikrediliş bu isimlerin Mu'tezilî sûflerden olduğuna dair zihinde bir çağrışım oluşturmaktadır).

sistemlerine yakıştıramaması olasılığıyla Mu'tezilî (ve bunun yanı sıra Mu'tezilî-İmâmî ve Mu'tezilî-Zeydî) kaynaklarda Sûfiyye'ye nispet edilen rızka yönelik çabanın haramlığı (*tahrîmü'l-mekâsib*) meselesidir. Mu'tezilî sûflerin *tahrîmü'l-mekâsibe* yönelik dayanakları ve Mu'tezilî müelliflerin onlara yönelik eleştirilerini, *tahrîmü'l-mekâsib* anlayışının tarihi akabinde zengin bir literatür çerçevesinde ortaya koyan bu çalışma, öncelikle Mu'tezile'nin rızık anlayışına, ikincil olarak da erken dönem Mu'tezilî düşüncenin anlaşılmasına katkı sunmayı amaçlamaktadır.

1. *Terkü'l-mekâsib'ten Tahrîmü'l-mekâsib'e*

İslâm düşüncesinde baskın kanaatin kişinin hayatını idame ettirebilmesi adına helal yollardan rızık elde etme yollarını arama ve bunun için alım-satım gibi belli bir çaba ortaya koymasının mübah, zaruret hâlinde ise kişinin haram olanlardan hayatını tehlikeye atmayacak kadar istifade

- x. İbnü'r-Râvendî'nin (ö. 301/913-14) Mu'tezilî sûflerle tanışması -ki bunların içinde Mu'tezilî sûflere meyl olan Ebû İshâ el-Verrâk (ö. 247/861) olduğu da tahmin edilmektedir- ve İslâm dünyasının bozuluşu ile kazançların yasaklanmasına dair eser kaleme alması.

Ayrıntılar için bk. Ebü'l-Abbâs Nâşî el-Ekber Abdullâh b. Muhammed el-Enbârî (?), *Kitâbü Uşûli'n-nihâl*, thk. Josef van Ess (*Frühe Mu'tazilitische Häresiographie: zwei werke des nâşî al-akbar* (gest. 293 h.) içinde; Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1971), 49-50; Ebü'l-Hüseyn Abdürrahîm b. Muhammed el-Hayyât, *Kitâbü'l-İntişâr ve'r-red 'ale'bnî'r-Râvendî el-mülhid*, thk. H. Samuel Nyberg (Kahire - Beyrut: Mektebetü Dâri'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1993), 81, 101-102, 134; Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid, nşr. Eymen Fuâd Seyyid (*Fazlü'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile* içinde; Beyrut: el-Ma'hedü'l-İlmânî li'l-Ebhâsi'l-Şarkiyye - Dâru'l-Fârâbî, 2017), 271, 209, 220, 328; Ebü'l-Feth Tâcüdî'n (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihâl*, thk. Emîr Ali Mehnâ - Ali Hasen Fâ'ûr (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993), 82-83; Ebü Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Burşân ve'l-urcân ve'l-umyân ve'l-hûlân*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1990), 138-139; el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ İbnü'l-Murtazâ, *Kitâbü'l-Münye ve'l-emel fi şerhi'l-Milel ve'n-nihâl*, thk. Muhammed Cevâd Meşkûr (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), 174; Zühdi Cârullâh, *el-Mu'tezile* (Beyrut: el-Ehliyye li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1974) 231; Ebü Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar) el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh* (b.y.: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.), 5/143; Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, *el-Muğni fi'd-ğu'afâ'*, thk. Ebü'z-Zehrâ Hâzim el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 2/473; Ebü'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn el-Mes'ûdî, *Mürücu'z-zehb ve me'âdinü'l-cevher*, thk. Kemâl Hasen Mer'î (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 3/250-251; Josef van Ess, *Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra: A History of Religious Thought in Early Islam*, Almanca'dan çev. Gwendolin Goldbloom (Leiden - Boston: Brill, 2019), 3/143-144, 154-156, 331, 4/331, 337, 819-820; a. mlf., "Political Ideas in Early Islamic Religious Thought", *British Journal of Middle Eastern Studies* 28/2 (2001), 162-163; a. mlf., "Mu'tazilah", *The Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade (New York: Macmillan Publishing Company, 1987), 10/222; a. mlf., "İslâm ve Aydınlanma", *İSAM Konuşmaları: Osmanlı Düşüncesi - Ahlâk - Hukuk - Felsefe - Kelâm*, çev. Mehmet Bulgen, haz. Seyfi Kenan (İstanbul: İSAM Yayınları, 2013), 280; Mustafa Öz, "Murdâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/205; Daniel Gimaret, "Mu'tazila", *The Encyclopaedia of Islam New Edition* (Leiden - New York: E.J. Brill, 1993), 7/785; Florian Sobieroj, "Mutezile ve Tasavvuf", çev. Salih Çift, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 274; Sarah Stroumsa, "The Beginnings of the Mu'tazila Reconsidered", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 13 (1990), 271-272, 286-287; Emrullah Yüksel, "Ca'fer b. Mübeşşir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/554; Osman Aydın, "Ascetic and Devotional Elements in the Mu'tazilite Tradition: The Sufi Mu'tazilites", *The Muslim World* 97/2 (2007), 184; Sasan Tahmasbi, "Ravâbi't-ı şûfiyye ve Mu'tezile", *Mütâla'ât-ı Tarîh-i İslâm* ٧٤ (1395 hş), 106-107; Firuze Sâdikzâde Dorban "Şûfiyyetü'l-Mu'tezile", *Dânişnâme-i Cihân-i İslâm* (Tahran: Bünyâd-ı Dâiretü'l-Maârif-i İslâmî, 1342 hş) 30/214-216; Martin Nguyen, "Sûfi Teolojik Düşünce", çev. Salih Çift, *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*, ed. Sabine Schmidtke (İstanbul: Küre Yayınları, 2020), 437; Christopher Melchert, "Ehl-i Hadis'in Dindarlık Anlayışı", çev. Abdulvahap Özsoy, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2004), 317-318; Bilal Kır, *Mu'tezile'nin Beş Esasının Oluşum Süreci: Josef van Ess Bağlamında* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 160, 170-173; Kadir Gömbeyaz, *İslâm Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 52, dip. 81.

etmesinin farz oluşu izahtan varestedir.⁶ Sıhhat derecesi tartışılır olmakla birlikte islâm literatüründe Hz. Peygamber'e nispet edilen "Neredeyse fakirlik küfür olacaktır"⁷ ile "Fakirliğim övüncümdür, ben onunla (diğer peygamberlere karşı) övünürüm"⁸ rivayetlerin nakledilmesi dahi Müslümanları bir yandan kazanç ve rızık için çalışmaya teşvik ederken diğer yandan onların çalışmayı kerih görmesine nas açısından örneklik teşkil eder. Bu anlayışın bir sonucu olarak birbirine muhalif iki uçlu bir gelenek ve literatürün⁹ ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur.

⁶ Yine de örnek vermek gerekirse şu âyetler bu konuya işaret etmektedir: "Allah alışverişi helal kıldı..." (el-Bakara 2/275), "... Allah'ın fazlından (rızıkınızı) arayın..." (el-Cum'a 62/10), "Ey iman edenler! Karşılıklı rızanıza dayanan ticaret dahi olsa mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin..." (en-Nisâ 4/29), "İhramdan çıktığınızda avlanın..." (el-Mâide 5/2), "... Yeryüzünde geçim vasıtaları verdik..." (el-A'râf 7/10), "Gündüzü çalışma zamanı kıldık..." (en-Nebe' 78/11), "...Kazandıklarınızın güzellerinden ve yerden sizin için çıkardıklarımızdan infakta bulunun..." (el-Bakara 2/267), "... Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin; ancak karşılıklı rızânıza dayanan ticaret böyle değildir..." (en-Nisâ 4/29), "... Allah, mecbur kalmanız dışında, haram kıldığı şeyleri size detaylıca açıklamıştır..." (el-En'âm 6/119), "... O hâlde rızık Allah katında arayın..." (el-Ankebût 29/17).

⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'küb el-Küleynî, *el-Uşûl mine'l-Kâfi*, nşr. Ali Ekber el-Gaffârî (Tahran: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1365 hş), 2/307.

⁸ Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlü'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-çhâdiş 'alâ elsinet'n-nâs*, nşr. Ahmed el-Kallâş (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 80 (No. 1832).

⁹ i. *Gelenek*: Bu hususta dikkat çekici iki veri bulunmaktadır. i) Râgıb el-İsfahânî (ö. 5./11. yy.ın ilk çeyreği) *tahrîmü'l-mekâsibi* savunanların Maniheizm (*Mâneviyye*) (Nesefî [ö. 508/1115] Manihezim'in yanı sıra Mezdekiyye'yi de ekler), Brahmanizm (*Berâhime*) ve Ruhbâniyye'nin görüşüne yaklaştığını belirtir. Râgıb el-İsfahânî'nin bu ifadeleri *tahrîmü'l-mekâsibi* savunanların dış etkenlere maruz kalma sonucu bu düşünceye kail olduklarını akla getirirse de bu konuda kesin bir kaniya varmak şu anki literatürden hareketle imkânsız görülmektedir. ii) Erken dönem itikâdî akımlarından olan Kaderiyye'nin bir alt grubu olarak zikredilen Kâsitiyye (bazen Bâsitiyye yahut Nâsitiyye), dünyada rızık peşinde koşmayı bir ilke edinerek "Fakirlik neredeyse küfür olacaktır" düşüncesini benimsemişler ve zühde meyletmemişlerdir. Bu düşüncelerini "... yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan (rızıkınızı) isteyin" (el-Cum'a 62/10) âyetiyle desteklemişler ve bu âyete binaen rızka yönelik kesbin insanlara farz olduğunu söylemişlerdir. Dolayısıyla onlara göre her kim kesbi terk eder ve zühd ile meşgul olursa farzı terk etmiş olacaktır. Bu düşünce *tahrîmü'l-mekâsibi* savunanlara karşı bir refleks olabileceği gibi, bunun tam aksine *tahrîmü'l-mekâsib* anlayışının ortaya çıkmasına zemin hazırlamış olabilir.

ii. *Literatür*: İbnü'r-Râvendî, çalışmanın haram olduğuna ilişkin "*Fesâdü'd-dâr ve tahrîmü'l-mekâsib*" isimli bir eser kaleme almıştır. Muhtemelen kesbin kerih görülmesine dair görüşü hususunda Muhammed b. Kerrâm'ı (ö. 255/869) etkileyen hocası Ahmed b. Harb'ın (ö. 234) *Kitâbü'l-Kesb*'i de -şayet Malamud'un Massignon'dan Ahmed b. Harb'ın *inkârü'l-kesb* lehine fetva verdiği dair aktardığı bilgisi doğruysa- mezkûr eserler grubuna eklenebilecektir. Öte yandan bu düşünceye karşı, çalışmaya teşvik eden ve çalışmanın haram olmadığına dair eserler de telif edilmiştir. Bunların başında İmâm Muhammed eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) kaleme alıp İbn Semâ'a (ö. 233/848) kanalıyla aktarılan ve Serahsî'nin (ö. 483/1090) şerh ettiği *Kitâbü'l-Kesb*'i, Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini derleyen Hanbelî âlim Ebû Bekr el-Hallâl'ın (ö. 311/923) muhtemelen tevekkül edip çalışmayı bırakan kimselere karşı çalışmaya teşvik eden rivayetleri topladığı *el-Haş' ale't-ticâre ve ş-şinâ'a ve'l-amel ve'l-inkâr 'alâ men yedde't-tevekkül fi terki'l-amel ve'l-hucce 'aleyhim fi zâlike*'si, Ebû Bekr er-Râzî'nin (ö. 313/925) *fi'r-Red 'ale'l-kâ'ilîne bi-tahrîmi'l-mekâsib*'i, bir kısım insanların ibadet için bir kısım insanların da helal kazanç yollarının bulunmamasından ötürü çalışmayı terk etmelerinin yanlışlığını terimlerin doğru anlaşılmasından hareketle ortaya koymayı hedefleyen Muhâsibî'nin (ö. 243/857) *el-Mekâsib ve'l-vera' ve ş-şübhe ve beyânü mübâhihâ ve mahzûrihâ ve h'tilâfü'n-nâs fi talebihâ ve'r-red 'ale'l-çâlihtine fihî*'si, Hakîm et-Tirmizî'nin (ö. 320/932) kaleme aldığı *Kitâbü Beyâni'l-kesb*'i zikredilebilir. Mu'tezilî Rummânî'ye (ö. 384/994) ait *Tahrîmü'l-mekâsib*'in hangi sebeple yazıldığı kaynaklarda belirtilmemiştir. Eser isminin başında *tahrîmü'l-mekâsibi* savunanlara karşı kaleme aldığını gösterecek tarzda "*er-red*" ifadesinin varlığına dair bir kayıt bulunmamasından hareketle ilk bakışta *tahrîmü'l-mekâsibi* savunan bir eser olduğu itibai oluşsa da bu konuda ulaşılan verilerden hareketle bir sonuca varmak mümkün görünmemektedir.

Tahrîmü'l-mekâsibe ilişkin literatürde kayda değer husus ise, *Kitâbü'l-Kesb*'de *tahrîmü'l-mekâsibe* dair delilleri zikreden kuvvetle muhtemel İmâm eş-Şeybânî değil, eseri şerh eden Serahsî olduğunun belirtilmesidir. Serahsî'nin, delillerini takdirî olarak zikrettiğini düşündüğümüz "tekaşşuf ehlinden cahiller ile tasavvuf ehlinden ahmaklardan

Bunlardan dikkat çeken ve azınlığı oluşturan gelenek, çalışmayı kerih görerek çalışmaktan geri duran ve hatta bunun haram olduğunu söyleyenlerin dâhil olduğu kesimdir. Daha Hz. Ömer döneminde Allah Teâlâ'ya tevekkül edip rızkının peşine düşmeyenlerden bahsedilmektedir. Buna göre Hz. Ömer, Yemenlilerden bir grup insanla karşılaşmış onlara kim olduklarını sorunca “Biz tevekkül edenleriz” cevabını almış, fakat bu kimselerin oturup rızkını Allah Teâlâ'dan bekleyen topluluk olduğunu idrak edince onlara şöyle demiştir: “Yalan söylüyorsunuz! Sizler yiycilersiniz (*müte'âkilûn*). Size tevekkül edeni haber vereyim: O, Allah Teâlâ'ya tevekkül edip tohumu toprağa eken adamdır.”¹⁰ Irak'tan bir grup da (*ehlü'l-ıraq*) tevekkülü kesbe tercih etmenin daha faziletli

bir grup” olarak adlandırdığı zümreler ile kastettiğinin kimler olduğu ise muğlaktır. Ancak Eş'arî'nin *Maqâlât*'ında bazı Mu'tezilîler'in “rızkı şiddetli açlık sebebiyle zor durumda kalındığında leşin helal olmasına benzettiği” düşüncesinin aynısının *Kitâbü'l-Kesb*'de de geçmesi Mu'tezilî sūfiler olduğu hususunda bir zann-ı gâlip oluşturmaktadır. Ayrıca Şeybânî'nin *Kitâbü'l-Kesb*'i hicrî 2. yüzyılda İran'da zuhur eden ve *tahrîmü'l-mekâsibi* savunan bir zühd hareketi ile Kaderiyye'ye karşı yazdığına dair bir rivayet olduğu Baktır tarafınca belirtilse de bu rivayet tespit edilememiştir.

Detaylar için bk. Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerî'a*, thk. Ebü'l-Yezîd Ebü Zeyd el-Acemî (Kahire: Dâru's-Selâm, 2007), 226; Ebü'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed en-Neseфі, *Tebşiratü'l-edille fi uşûli'd-dîn*, thk. Claude Salamé (Dımaşk: el-Ma'hedü'l-İlmi'l-Fransî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1990), 1/484; Ebü Mutî' Mekhûl b. el-Fazl en-Neseфі, *er-Red 'alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâ'id-dâlle: Bidat Ehli ve Sapkın Fırkalara Reddiye*, thk. Seyit Bahcıvan, çev. Züleyha Birinci (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2022) 198-201; Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk en-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, thk. Rızâ Teceddüd (Tahran: Marvi Offset, 1971), ۱۱۷; Ebü Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hallâl, *Kitâbü'l-Has' ale't-ticâre ve's-şinâ'a ve'l-'amel ve'l-inkâr 'alâ men yedde'it-tevekkül fi terki'l-'amel ve'l-hucce 'aleyhim fi zâlike* (Dımaşk: Mektebetü'l-Kudsî, 1348 h.); Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf el-Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî - Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1986), 2/296; Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl el-Eş'arî, *Kitâbü Maqâlâti'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-muşallîn*, thk. Helmut Ritter (Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH, 1980), 467; Ebü Abdillâh Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, şrh. Ebü Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Kitâbü'l-Kesb*, thk. Abdülfettâh Ebü Gudde (Halep: Mektebetü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, 1997), 81; Ebü Abdillâh el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *el-Mekâsib ve'l-vera' ve's-şühbe ve beyânü mübâhihâ ve mahzûrihâ ve'htilâfü'n-nâs fi 'talebihâ ve'r-red 'ale'l-gâli'ine fihî*, thk. Sa'd Kerîm el-Fakî (İskenderiyye: Dâru İbn Haldûn, ts.); Ebü Abdillâh Muhammed b. Alî el-Hakîm et-Tirmizî, *Beyânü'l-kesb*, nşr. Abdülfettâh Abdullâh Bereke (*Âdâbü'l-mürîdîn* ile birlikte, Mısır: Matbaatü's-Saâde, ts.); Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-ẓunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, nşr. M. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge (Lübnân: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ۱۹۷۱), 2/1452; Ethem Ruhi Fığlalı, “Burdur Kütüphanesi'nde Bulunan Bir Risale “Tezkiretü'l-Mezâhib”, *İslami İlimler Enstitüsü Dergisi* 2 (1975), 132; Eşref Devâbe, “Ebü Bekir el-Hallâl”, *İslâm İktisadî Düşünce Tarihi*, ed. Mehmet Bulut, çev. Necdet Arslan (İstanbul: İZÜ Yayınları, 2021: 243-267), 245; Abdullâh Duman - Ramazan Altınay, “Tarihçilik ve Döngüsel Tarih Felsefesi Bağlamında Bîrûnî'nin ‘Fihrist’ Adlı Risâlesi ve Çevirisi”, *EKEV Akademi Dergisi* 11/30 (2007), 207; Michael Bonner, “Şeybânî'ye Atfedilen Kitâbü'l-Kesb: Fakirlik, Fazlalık ve Servetin Dolaşımı”, çev. Mustafa Kahya, *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies* 1 (2019), 119, 120-124; Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 73-74; Mustafa Baktır, “Kitâbü'l-Kesb'in Tahlili”, *Kitâbü'l-Kesb: İslâm İktisadında Helal Kazanç* (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2019), 33; Margaret Malamud, “The Politics of Heresy in Medieval Khurasan: The Karramiyya in Nishapur”, *Iranian Studies* 27/1(4) (1994), 43, dip. 40; Necmettin Kızılkaya, “Die rechtliche und mystische Debatte über Erwerb (*kasb*) und die Entstehung der *kasb*-Literatur”, *Eine Arbeitsgesellschaft- auch für Muslime Interdisziplinäre und interreligiöse Beiträge zur Erwerbsarbeit*, ed. Mouez Khalfaoui - Matthias Möhring-Hesse (Münster - New York: Waxmann, 2015), 228-231; Mustafa Kahya, *Tasavvufun Teşekkül Döneminde Sūfiler ve Ticari Hayat* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 141, dip. 192.

¹⁰ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer *ez-Zemahşerî, Reb'ü'l-ibrâr ve nuşûşü'l-ahbâr*, thk. Abdülemîr Mühennâ (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1992), 4/302; İzzüddîn b. el-Hasen b. el-İmâm b. Alî b. el-Müeyyed, *el-Mi'râc ilâ keşfi esrâri'l-Minhâc*, thk. Abdurrahmân b. Hüseyin Şâyim el-Müeyyedî ([Yemen]: Mektebetü Ehli'l-Beyt, 2014), 3/162; Burada Yemen'den bir grup değil, sadece bir grup olarak belirtilir.

olduğunu söyleyip çalışmaktan (*kesb*) uzak duran bir diğer örneği oluşturmaktadır.¹¹ Bu gibi örnekler İslâm dünyasında rızka yönelik çabanın terk edilmesine (*terkü'l-kesb*) dayanak teşkil etmektedir. Bu düşüncenin şöhret açısından kendisiyle özdeşleştiği ilk şahıs Horasanlı sûfî Şakik el-Belhî'dir (ö. 194/810). O, kişinin tıpkı yaratılıştan gelen yapısına eklemeye bulunamadığı gibi rızkına da bir şey ekleyemeyeceği yani rızkını arttıramayacağı, bundan dolayı kişinin rızık peşinde koşarak yorulmaması gerektiği kanaatinde.¹² Şakik el-Belhî'nin dışında bir kısım erken dönem sûfîler de tevekkül ile mallarda helal ile haramın karışması gibi nedenlerden dolayı ya çalışmayı terk etmiş ya da yalnızca kifayet miktarınca kazanç elde etmişlerdir. İbrâhîm el-Herevî (ö. 210/825), Ebû Süleymân ed-Dârânî (ö. 215/830), Bişr b. el-Hâris (ö. 227/841), Abdullah Mehdî el-Bâverdî (ö. 230/844), Hâtim b. el-Esamm (ö. 237/851), Ahmed b. Hadraveyh (ö. 240/854), Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Serî es-Sakatî (ö. 250/864), Ebû Hafs el-Haddâd (ö. 260/873), Ebû Sa'd el-Harrâz (ö. 277/890), Muhammed b. Hâlid el-Âcurrî (ö. 300/912), İbnü'l-Cellâ (ö. 306/918), İbn Atâ (ö. 309/922), Muhammed b. el-Fazl (ö. 319/931), Ebû Ya'kûb en-Nehrecûrî (ö. 330/941), Ebû Bekir eş-Şiblî (ö. 334/945), Bündâr b. Hüseyin eş-Şîrâzî (ö. 353/964) ve Hasan b. Ebî Sinân (ö. yaklaşık 2. yy. civarları) gibi sûfîlerin yanı sıra Kerrâmiyye¹³ ve Ebû Mutî' en-Nesefî (ö. 318/930) gibi kelâm

¹¹ Ebû Sa'd (Saîd) Abdülmelik b. Muhammed en-Nisâbü'rî, *Tehzîbü'l-esrâr fi usûli't-taşavvuf*, thk. İmam Muhammed Seyyid Ali (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2006), 276. Kesb konusu Horasan ve Irak ehli arasında bir tartışma konusu olmuş ve Horasanlılar kesbi tercih ederken Irak ehli kesbi terk etmeye meyletmiştir; Ebû Sa'd (Saîd) Abdülmelik b. Muhammed el-Hargûşî, *Tehzîbü'l-esrâr*, thk. Bessâm Muhammed Bârûd (Abu Dabi: İsdârâtü'l-Mecme's-Sekâfî, 1999), 298.

¹² Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân b. Ebî Nasr el-Baklî, *Arâ'isü'l-beyân fi hakâ'iki'l-Şur'ân*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2008), 3/115. Muhâsibî ise Şakik'in kesbe yönelik bir çabanın günah olduğu (*inne'l-harekete fi'l-kesb ma'siyet^{ün}*) düşüncesinde olduğunu aktarır. Dolayısıyla Şakik'in görüşünün çalışmanın haram olduğu kanaatini benimsediği şeklinde anlaşılması mümkündür, ancak Kahya'nın belirttiğine göre bu durumda kesin bir kanaat ortaya koymak zordur. O muhtemelen rızka yönelik çaba ortaya konmasının haramlığını değil, bu çabanın terk edilmesini savunmaktadır. Şakik'in bu düşüncesi zühd hayatıyla dikkat çeken Amr b. Ubeid ile olan irtibatlarının bir ürünü olabileceği gibi Şakik'in Mu'tezile'ye yönelik bir tesiri de olabilir. Esasen bu ikinci seçenek daha mümkün görünmektedir. Nitekim Şakik'in, ticaret yapmak için gittiği Türk diyarında İslâm'a davet ettiği putperestten "... Allah sana kendi diyarında rızık vermeye kâdirken bunca cefa çekip rızık aramak için buraya niye geldin?" şeklinde aldığı cevaptan çok etkilenip zühde yöneldiğine dair bir menkıbe anlatılmaktadır.

Ayrıntılar için bk. Muhâsibî, *el-Mekâsib*, 28; Kâdî Abdülcebbar, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 214; Ebü'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Tasavvuf İlmine Dair: Kuşeyrî Risâlesi*, haz. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1978), 90; Kahya, *Tasavvufun Teşekkül Döneminde Sûfîler ve Ticari Hayat*, 141, dip. 194.

¹³ Hanefî-Mâtürîdî geleneğe çalışmanın gerekliliğini inkâr edenler Kerrâmî olarak nitelendirilmiş ve onlara göre kesbin ancak ihtiyaç durumunda ruhsat yoluyla mübah olduğu belirtilmiştir. Öte yandan Hanbelî gelenekte de Kerrâmîler'in mütevekkil olmanın şartı kesbi terk etmektir. Buna göre Kerrâmîler'in kanaati kazançla meşgul olan kişinin mütevekkil ve müteyakkin olmayacağıdır. Nitekim tevekkül ve teyakkün vacip ise ve bu iki haslet kazançla meşguliyette bulunmuyorsa o hâlde kesbin haram olması gerekir. Kerrâmîler'in 4./10. yy.da çoğunlukla takvâ ve dilencilik (*küdye*) özellikleri taşıdıkları görülmüştür. Bütün bunlar Kerrâmîler'in *tahrîmü'l-mekâsibi* savduklarına işaret edebilir. Ancak Kerrâmiyye'nin ismini kendisinden aldığı Muhammed b. Kerrâm'in geçimini süt satarak sağlama ve hakkındaki menkıbelerde her ne kadar rızık-tevekkül ilişkisini tecrübe ederek anlamaya çalıştığı görülse de, *tahrîmü'l-mekâsibi* savunduğuna dair hakkında bazı menkıbelerin sunulduğu *Revna'ku'l-mecâlis* ve *el-Lü'lü'yyât*'ta herhangi bir kayda rastlanılmamıştır. Dolayısıyla ulaşılan veriler muvacehesinde Kerrâmîler'in *tahrîmü'l-mekâsib* düşüncesine yaklaştığı söylenebilecek ancak bunu tam anlamıyla savdukları söylenemeyecektir. Ayrıntılar için bk. Ebü'l-Kâsım İshâk b. Muhammed el-Kâdî el-Hakîm es-Semerkanî, *Kitâbü's-Sevâdî'l-A'zam* (Bulak: Dâru't-Tibâ'ati'l-Âmira, 1253 h.), 40; Şeybânî, *Kitâbü'l-Kesb*, 96-98; Baktır, "Kitâbü'l-Kesb'in Tahlili", 35; Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyin el-Ferrâ, *Kitâbü'l-Mu'temed fi usûli'd-dîn*, thk. Vedî Zeydân Haddâd (Beyrut: Dâru'l-Meşrik,

ilmiyle meşgul olanlar da bu düşünceyi benimsemiş ve buna yönelik davranışlar sergilemişlerdir.¹⁴ Yukarıda isimlerini zikrettiklerimiz ile *tahrîmü'l-mekâsibe* dair isimlerini zikredeceklerimiz, vefat tarihleri göz önünde bulundurulduğunda birbirine çok yakın dönemde yaşamaktadır. Bu bize hangi fikrin ilk olarak ortaya çıktığına dair bir veri sunmasa da, değindiğimiz üzere daha sahâbe döneminde *terkü'l-mekâsib* düşüncesine dair izler var iken, *tahrîmü'l-mekâsib* düşüncesinin varlığına dair herhangi bir kayda rastlanılmamıştır. Buradan hareketle *terkü'l-mekâsib* görüşünün, *tahrîmü'l-mekâsibden* daha önce ortaya çıktığı ve *tahrîmü'l-mekâsibe* evrildiği görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla İslâm düşüncesinin erken döneminde rızık elde etmeye yönelik çabanın haram olduğunu (*tahrîmü'l-mekâsib*) söyleyen ve azınlığı oluşturan gruplar/kişiler ise şunlardır: Abbâsî dönemi şairi Ebü'l-Atâhiye (ö. 210/825),¹⁵ Muhâsibî'nin muasırlarından olan ve Bağdat'ta ilk kez sûfi olarak isimlendirilen Abdek (es-Sûfi) (2/8. ve 3/9. yy. civarı) ile Abdullâh b. Yezîd (2/8. ve 3/9. yy. civarı),¹⁶ Haşviyye'den bir grup,¹⁷ Ahmed b. Hanbel'den rivayet edildiğine göre -kim oldukları aktarılmayan- "aşırıya kaçan bazı cahiller"¹⁸ ve konu edindiğimiz Mu'tezilî sûflilerdir.

2. Mu'tezilî Düşüncede *Tahrîmü'l-mekâsibi* Savunanların Dayanakları ve Bu Düşünceye Yönelik Mu'tezilî Eleştiriler

Mu'tezilî sûfliler, daha çok Bağdat Mu'tezilesi içinde kendini gösteren, yönetim ve kentsoylulara uzak ve tepkili¹⁹ yahut bozulmuş bir düzende çalışıp mal edinme ve biriktirmeyi kendilerine

1974), 151; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahşenü't-tekâsım fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, nşr. Michael Jan de Goeje (Leiden: Brill, 1877), 41; Mustafa Salih Edis, *Kerrâmî Zühhd Hareketi* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2022), 143-144; Hicret Karaduman, *Teşekkül Döneminde Nişabur'da Tasavvuf* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 120-126.

¹⁴ Kahya, *Tasavvufun Teşekkül Döneminde Sûfliler ve Ticari Hayat*, 119, 131-135; Louis Massignon, *Essay on the Origins of the Technical Language of Islamic Mysticism* (Indiana: University of Notre Dame Press, 1997), 173; İbn Ebi'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Kureşî, *Kışarü'l-emel*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1995), 67; Ebû Mutî' en-Neseî, *er-Red 'alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâ'id-dâle: Bidat Ehli ve Sapkın Fırkalara Reddiye*, 198-201. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (ö. 333/944) de, dünyada zühdü'n iki türlü gerçekleştiğini ve bunlardan birinin dünyada nimetlerin genişlemesi ve müreffeh bir hayat sürmeye sebep olan kazançların terk edilmesi (*terkü'l-mekâsib*) olduğunu söyler; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Te'vilâtü'l-Çur'ân*, ed. Bekir Topaloğlu, thk. Ali Haydar Ulusoy (İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2008), 11/335.

¹⁵ Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn el-İsfahânî, *el-Eğânî*, thk. İhsân Abbâs vd. (Beyrut: Dâru Sâdir, 2008), 4/8. İnanç noktasında tam bir mezhebe aidiyeti olmayan ancak bu düşüncesi itibarıyla Mu'tezilî sûfliler ile fikrî bir etkileşimde olduğu anlaşılan Ebü'l-Atâhiye'nin *tahrîmü'l-mekâsib* öğretisi, fesada uğrayan bir toplum içinde kişinin kazanç elde etmesinin câiz olmadığı şeklinde yorumlanmıştır; Melhem Chokr, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, çev. Ayşe Meral (İstanbul: Anka Yayınları, 2002) 421.

Ebü'l-Atâhiye ile Bîşr b. el-Mu'temir'in hacamat üzerine konuşmaları (İsfahânî, *el-Eğânî*, 4/9), *tahrîmü'l-mekâsibi* savunan Bîşr'in öğrencisi Rakkâşî'nin Ebü'l-Atâhiye ile etkileşim içinde olmalarına da işaret edebilir. Bu durumda *tahrîmü'l-mekâsib* konusunda Ebü'l-Atâhiye ile Mu'tezilîler arasında bir ilişki olduğu kuvvetle muhtemeldir.

¹⁶ Muhâsibî, *el-Mekâsib*, 48.

¹⁷ Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed el-Hâkim el-Cüsemî, *Uyünü'l-mesâ'il fi'l-usûl*, thk. Ramazan Yıldırım (Kahire: Dâru'l-İhsân, 2018), 124.

¹⁸ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye el-Harrânî, *Mecmû'atü'l-fetâvâ*, nşr. Âmir el-Cezzâr - Enver el-Bâz (Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 2005), 8/311.

¹⁹ van Ess, "İslâm ve Aydınlanma", 280.

haram gören ve bozulmuş düzene karşı tavır takınan zâhidlerdir.²⁰ Kendilerini “mütevekkilûn”,²¹ “tevekküliyye”²² şeklinde adlandıran; ancak Mu'tezilî müelliflerce, -onların kendilerini mütevekkilûn olarak tanımlamalarına karşı Hz. Ömer'den mülhem bir biçimde- yiyiciler (müte'âkilûn),²³ tembeller/miskinler (ehlü'l-kesel),²⁴ gibi zemmedici isimlerle tanımlanan sûfi bir topluluğun²⁵ tahrîmü'l-mekâsibi savunduğu belirtilmektedir. Bu düşünceyi savunanlar, nefes alıp-verme gibi rızkın doğrudan/vasitasız biçimde (ibtidâ²⁶ⁿ) Allah Teâlâ tarafından verilen kısmına değil, ticaret ve ziraat gibi rızık peşinde koşma ile elde edilen kısmına karşı çıkmış ve bunu kabih görmüşlerdir.²⁶ Bundan dolayı onlar, geçimlerini sağlamak üzere yanlarında az bir şey bulunduğunda insanlardan herhangi bir şey talep etmeyen, geçimlerini sağlayamadıkları durumda ise yaşama tutunacak kadar insanlardan rızık talep eden ve bu rızık şiddetli açlık sebebiyle zor durumda kaldığında leşin helal olmasına benzetenlerdir.²⁷ Bunlardan bir grup tembelliği alışkanlık hâline getirip meselenin pratik tarafını temsil ederken diğer bir grup ise helal ile haramın karışması, hukukî muamelelerin geçersizliği ve sultanların zulmü gibi sebeplerden ötürü rızka konu olan varlıklara dair şüpheli yaklaşımları ve zühd noktasındaki mübalağaları sonucu bu konuyu teoride ele alıp pratiğe döken tarafını temsil etmektedir.²⁸ Bu düşünce akımı

²⁰ İhsan Kutluer, “İbnü'r-Râvendî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/180: Burada, bu kimselerin Mu'tezilî-Şîî zâhidler olduğu tahmin edilmektedir. van Ess ise bunların imamları olmayan Zeydîler olup olamayacağını sorgular; van Ess, *Theology and Society*, 3/144.

²¹ Ebü'l-Hüseyn Kıvâmüddîn Mânkdîm Şeşdîv Ahmed b. Ebî Hâşim Muhammed el-Hüseynî, *Ta'lik 'alâ Şerhi'l-Uşûli'l-ğamse*, thk. Abdülkerîm Osmân (Kâdî Abdülcebbâr'a izafetle; Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996), 786.

²² Rüknuddîn Mahmûd b. Muhammed İbnü'l-Melâhimî el-Hârizmî, *Kitâbü'l-Fâ'ik fi uşûli'd-dîn*. thk. Wilferd Madelung – Martin McDermott (Tahran: Iranian Institute of Philosophy – Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, 2007), 289; Sedfüddîn Mahmûd el-Hımmasî er-Râzî, *el-Münkız mine't-taklîd* (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1412 h.), 1/365.

²³ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr – Abdülhalîm en-Neccâr (Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1965), 11 (*et-Teklif*)/45; İzzüddîn b. el-Hasen b. el-İmâm b. Alî b. el-Müeyyed, *el-Mi'râc ilâ keşfi esrâri'l-Minhâc*, 3/161.

²⁴ İbnü'l-Melâhimî, *el-Fâ'ik*, 289; Hımmasî, *el-Münkız*, 1/365; Kureşî, *el-Minhâc*, 3/161.

²⁵ Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed el-Belhî el-Kâ'bî, *Kitâbü'l-Makâlât ve me'ahû 'Uyûnü'l-mesâ'il ve'l-cevâbât*, thk. Hüseyin Hansu vd. (İstanbul: KURAMER – Amman: Dâru'l-Feth, 2020), 533; Cemâlüddîn el-Hasen (el-Hüseyn) b. Yûsuf İbnü'l-Mutahhar el-Hillî, *Keşfü'l-murâd fi şerhi Tecridi'l-i'tikâd*, İbrâhim el-Müsevî ez-Zencânî (Kum: İntişârât-ı Şekûrî, 1372 hş), 370; Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğni*, 11/45; Mânkdîm Şeşdîv, *Ta'lik*, 786; Yahyâ b. Hüseyin el-Kureşî es-Sa'dî, *el-Minhâc*, thk. Abdurrahmân b. Hüseyin Şâyim el-Müeyyedî (İzzüddîn b. el-Hasen b. el-İmâm b. Alî b. el-Müeyyed'in *el-Mi'râc ilâ keşfi esrâri'l-Minhâc* isimli şerhiyle birlikte, [Yemen]: Mektebetü Ehli'l-Beyt, 2014), 3/161.

²⁶ Mânkdîm Şeşdîv, *Ta'lik*, 786. Böyle bir ayrımın ortaya konulması rızkın “rızık olarak verildiği kimse için fayda (*nef*) teşkil eden ve hiç kimsenin engellemesi mümkün olmayan her şeydir” şeklinde tanımlanması itibarıyla önemi hâizdir; Serkan Çetin – Ulvi Murat Kılavuz, “Mu'tezilî Tanımlar Literatürünün Kayıp Halkası: Kâdî Abdülcebbâr'ın *Ĥudûdü'l-elfâz*'ı – İnceleme ve Neşir-”, *Kader* 21/1 (2023), 73.

²⁷ Eş'arî, *Makâlât*, 467; Şeybânî, *Kitâbü'l-Kesb*, 81.

²⁸ İbn Metteveyh, *Kitâbü'l-Mecmû' fi'l-muhîr bi't-teklîf*, nşr. J. J. Houben – Daniel Gimaret (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1980), 2/429.

içinde *Uşûlü'n-nihâl*'de Mu'tezilî sûfilerden sayılan Ebû İmrân Mûsâ b. er-Rakkâşî,²⁹ Fazl el-Hadesî³⁰ ve Hüseyin el-Kûfî'nin³¹ isimleri belirtilmektedir.³² Bu isimlere ek olarak, bir dönem bu düşünceyi savunan Hayyât (ö. 300/913),³³ eski bir Mu'tezilî olan ve *Fesâdü'd-dâr ve tahrîmü'l-mekâsib* isimli bir eser kaleme alan İbnü'r-Râvendî³⁴ de zikredilebilir.³⁵ Ancak bu isimler dışında başka bir Mu'tezilî'nin bu görüşte olduğu tespit edilememiştir.

Mu'tezilî kaynaklar *tahrîmü'l-mekâsibi* savunanların; zalim (yönetici)lere destek çıkmak, helal ile haramın karışması ve tevekkül olmak üzere üç noktada delil sunduklarına işaret etmektedir. Ayrıca, birtakım Mu'tezilîlerin *dâru'l-küfr*de kazanç elde etmenin; sûfiler olarak genel zikredilen topluluğun ise tevekküle gölge düşer endişesiyle rızka yönelik çaba ortaya koymanın haramlığını savunduğu da kaydedilmektedir. Bu farklılıklara binaen *tahrîmü'l-mekâsibin* savunulmasında kaynakların üç noktada vurguladığı dayanakların bütün Mu'tezilî sûfilerin görüşlerini kapsayıcı kapsamadığını bilemediğimiz gibi, bu konuda müelliflerin doğrudan Mu'tezilî sûfileri hedef alıp

²⁹ Mu'tezile'nin yedinci tabakasından Bişr b. el-Mu'temir'in öğrencisi -olması itibarıyla kuvvetle muhtemel Bağdat Mu'tezilesi'nden olan- Ebû İmrân Mûsâ b. er-Rakkâşî'dir. Ka'bî/Belhî ve İbn Züfer'e göre ilm-i kelâmı kendisinden daha iyi bilen yoktur. Hatta İbn Züfer'e "Sen Ebû'l-Hüzeyl, Ebû Mûsâ el-Murdâr ve Ali el-Esvârî'yi görmüş, (bunların ilm-i kelâmdaki ince meselelerde ne kadar derin olduklarına vâkif olmuş) birisin. Hâl böyleyken nasıl olur da Rakkâşî'nin ilm-i kelâmda bu kadar yetkin birisi olduğunu söyleyebilirsin?" sorusu yöneltildiğinde o şu cevabı vermektedir: "Rakkâşî, uzun bir meseleyi tek bir satırda cevaplıyor ve cevabını âlim olsun, cahil olsun herkes çok iyi bir şekilde anlıyordu."; Câhız, *el-Burşân*, 138; Kâdî Abdülcebbar, *Fazlü'l-i'tizâl*, 271-272; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münye*, 168-169.

³⁰ Fırak literatüründe kendisine nispet edilen *Hadesiyye* isimli bir fırkanın kurucusu addedilen Fazl el-Hadesî, Nazzâm'ın öğrencileri arasında zikredilir. Sonrasında Mu'tezile'den ayrılmış/dışlanmış. Kaynaklar onun tenasüh düşüncesini benimsediğini, biri kadîm diğeri yaratılmış -ki bu Hz. İsa'dır- olmak üzere iki ilah kabul ettiğini, Ebû Zer el-Gifârî'yi Hz. Peygamber'den daha zâhid kabul ettiğini aktarır. Ayrıca o, Hz. Peygamber'in evli olmasını eleştirmekte ve Hz. İsa'nın zühdü ve bekârlığı sebebiyle peygamberler arasında örnek alınacak kişi olduğunu söylemektedir; Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir et-Temîmî el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Milel ve'n-nihâl*, thk. A. Nasrî Nâdir (Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1992), 115 vd.; Hayyât, *İntişâr*, 149-150: "el-Fazlî'l-Hazzâ" şeklinde adı geçmektedir; Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1964), 4/91; Ka'bî, *el-Makâlât*, 558: "el-Fazlî'l-Hazzâ" şeklinde adı geçmektedir; van Ess, *Theology and Society*, 3/474; a. mlf., "İslâm ve Aydınlanma", 280.

³¹ Kaynaklarda hakkında herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

³² Nâşî el-Ekber (?), *Uşûlü'n-nihâl*, 50.

³³ Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed İbn Metteveyh el-Bahrânî, *et-Tezkire fi ahkâmî'l-cevâhir ve'l-a'râz*, thk. Daniel Gimaret (Beyrut: el-Ma'hadü'l-İlmî el-Fransî li'l-Âsârî's-Şarkıyye bi'l-Kâhire, 2009), 1/227.

³⁴ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ۱۱۷. Hayyât'a göre İbnü'r-Râvendî Mu'tezilîliğinin son dönemlerinde bu görüştedir; Hayyât, *Kitâbü'l-İntişâr*, 102. Halife Mütevekkil zamanında zulme uğrayan bazı Şîîler'in bir imam seçilmemesi ve kişinin kazançlardan uzak durması gerektiğine dair beyanlarının İbnü'r-Râvendî'nin bu görüşe meyletmesinde payı olabilir; van Ess, "İbn ar-Rewardî, or the Making of an Image", *Kleine Schriften by Josef van Ess*, ed. Hinrich Biesterfeldt (Leiden - Boston: Brill, 2018), 1364.

³⁵ Daha detaylı bilgi için bk. dip. 1 ve 9.

Ayrıca modern çalışmalarda Vâsıl b. Atâ'nın *tahrîmü'l-mekâsibi* kısmen de olsa hayatında uyguladığı ve Kâ'bî'nin (ö. 319/931) *tahrîmü'l-mekâsibi* savunduğu iddia edilmektedir. Vâsıl b. Atâ'nın yün eğirici olması hasebiyle bu tespitin doğru olmadığı yönünde bir itiraz getirilebilirse de Storumsa'nın Vâsıl'ın nisbesinin "yün eğirici (*ğazzâl*)" değil, "Mu'tezilî" anlamında "azzâl" olması gerektiği tespitinin, iddiayı kendi içinde tutarlı hâle getirdiği görülmektedir. Ancak klasik kaynaklarda Vâsıl'ın *tahrîmü'l-mekâsibi* uyguladığına dair tarafımızca herhangi bir veriye rastlanmamıştır. Öte yandan Sobieroj'un Ka'bî için referans gösterdiği yerde ise Rakkâşî'nin düşünceleri yer almaktadır. Bk. Stroumsa, "The Beginnings of the Mu'tazila Reconsidered", ۲۷۶, 287; Sobieroj, "Mutezile ve Tasavvuf", 274.

almadığını da bilememekteyiz. Dolayısıyla bu belirsizliğe rağmen, konuya ilişkin olması sebebiyle müelliflerin *tahrîmü'l-mekâsibe* karşı zikrettikleri delillerin ve eleştirilerin tamamının metne dâhil edildiğini ifade etmemiz gerekmektedir.

2.1. Zalim (Yönetici)lere Destek Çıkma

Mu'tezile içerisinde *tahrîmü'l-mekâsib* düşüncesi öncelikli olarak siyasî zemin üzere temellendirilmiştir. Ebû Ali el-Cübbâî'ye (ö. 303/916) nispet edilen *Kitâbü'l-Makâlât*'ta "... imam bulunmadığı bir zamanda ticaret için sefere çıkmanın câiz olup olmadığı..." ifadesi³⁶ ve bahsi geçtiği üzere Hayyât'ın bir dönem savunduğu ülkenin küfür diyarı olduğu, kazançlar ve insanların mallarını kazanç ile elde etmenin haramlığı görüşü ve İbnü'r-Râvendî'nin *Ülkenin Fesadı ve Kazançların Haramlığı (Fesâdü'd-dâr ve tahrîmü'l-mekâsib)* isimli bir eser kaleme alması bu olguyu destekler mahiyettedir. Dolayısıyla onların *tahrîmü'l-mekâsib* görüşlerini imamet meselesiyle ele almak uygun olacaktır.³⁷

Eş'arî'nin *Makâlât*'ındaki aktarımda bir grup Mu'tezilî'ye göre, devlet başkanı ortaya çıkıp malları taksim edinceye kadar alım satım yapmak câiz değildir; zira devlet başkanı olmadığında ülkede bulunan insanların mallar/varlıklar (eşyâ') üzerinde herhangi bir mülkiyet hakkı bulunmamaktadır. Çünkü bu varlıklar doğru taksim edilmeyeceği için bozguna yol açacak, gasp olaylarına sebebiyet verecek ve zulmün ortaya çıkmasına neden olacaktır. Dolayısıyla onlar, fitnenin baş gösterdiği bu ortamda alım satımın câiz olmaması nedeniyle, insanların sadece gündelik geçimlerini temin etmeye yetecek kadar insanlardan eşyâ talep etmelerini câiz görmüşlerdir.³⁸

İmamet meselesinde Eş'arî'nin aktarımıyla *Uşulü'n-nihâl*'deki aktarım birbirinden farklılaşsa da konu amaç olarak aynı noktada buluşmaktadır. Ebû İmrân Mûsâ b. er-Rakkâşî, Fazl el-Hadesî ve Hüseyin el-Kûfî'nin de dâhil olduğu Mu'tezilî sûfiler (*şûfiyyetü'l-Mu'tezile*), imametın vücûbiyetini

³⁶ Ebû Alî Muhammed b. Abdilvehhâb el-Cübbâî (?), *Kitâbü'l-Makâlât: İtikâdî Mezheplere Yönelik Klasik Bir Eleştiri*, thk. ve çev. Özkan Şimşek - A. İskender Sarıca - Yusuf Arıkaner (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), T. 49, Ar. 31.

³⁷ Zeydî imam Kâsım er-Ressî'nin (ö. 246/860) de siyasî bir bağlamda *usûl-i hamsenin* beşinci maddesi olarak zikrettiği "Allah Teâlâ'nın dullar, yetimler, yaşlılar ve diğer âcizlere verdiği hakların zorla alındığı ve hükümlerin âtil kaldığı bir zamanda ticaret ve kazançlara dair malların dolaşımı (*tekalüb*), âdil, ihsan sahibi ve Allah Teâlâ'nın koyduğu hükümleri yerine getiren(sınırları muhafaza eden) yöneticiler zamanındaki gibi helal ve mübah değildir" şeklindeki ifadeleri onun zalim yöneticiler döneminde ticaretle uğraşmayı yasakladığı ve böylece Mu'tezilî sûfilerden etkilendiği şeklinde yorumlanmıştır; Ebû Muhammed el-Kâsım b. İbrâhîm b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Hasenî el-Alevî er-Ressî, *el-Uşulü'l-ğamse*, thk. Abdülkerîm Ahmed Cedbân [*Mecmû'u kütüb ve resâ'ili'l-İmâm el-Kâsım b. İbrâhîm er-Ressî* içinde, San'a: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 2001], 1/647-648; Binyamin Abrahamov, "Kasım b. İbrahim'in Kelâmî Risâleleri", çev. Mehmet Ümit, *İslâmî İlimler Dergisi*, 6/1 (2011), 296.

³⁸ Eş'arî, *el-Makâlât*, 467-468. Abdek es-Sûfî'nin takipçileri ('*Abdekiyye*) de dünya mallarının tamamının haram olup sadece geçinecek kadar gıdanın (*kût*) helal olduğunu söylerken bu düşüncelerini sâlih imamların bulunmayışına ve dünya mallarının sadece âdil bir imamın varlığı ile helal olması üzerine temellendirir. Dolayısıyla Mu'tezilî sûfiler ile Abdekiyye arasında bir bağlantı olması muhtemeldir. Nitekim Eş'arî'nin kimler olduğunu zikretmeksiniz tevekkül ehlinde bir grubun *tahrîmü'l-mekâsibi* savunan Mu'tezilîler'den etkilenecek "Hakkıyla tevekkül ettiğimizde rızığımız ayağımıza gelir..." dediklerini belirtir. Eş'arî'nin zikrettiği bu grubun Abdekiyye olma ihtimali vardır ancak eldeki verilerden hareketle Mu'tezile-Abdekiyye etkileşimi tam olarak kanıtlanamamaktadır; Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed el-Malatî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bida'*, thk. Sven Dederling (Beyrut: el-Ma'hadü'l-İlmânî li'l-Ebhâsi'l-Şarkıyye, 2009), 73; Benedikt Reinert, *Die Lehre vom tawakkul in der klassischen Sufik* (Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1968), 188; Eş'arî, *el-Makâlât*, 468.

reddetmişler ve namazın imamla ve imamsız kılınmasına benzeterek imam edinmek ile edinmemek arasında herhangi bir öncelik gözetmemişlerdir. Onlara göre, şayet imamet dinin bir gereği (*aḳdū'd-dîn*) olsaydı, namaz ve kıble gibi belirlenmesi gerekirdi. Öte yandan hükümdar (*melik*) tayin edilmesi noktasında İslâm'ın hükmü diğer ümmetlerden ayrılmaktadır. Zira Hz. Peygamber hükümdar değildir ve kendisinden sonra ümmeti üzere bir hükümdar da tayin etmemiştir. Nitekim hükümdarlıkta gücün tek elde toplanması söz konusudur. Gücün tek elde toplanmasında da, dinin bozulması, dinî hükümlerin geçersizliği, hükümdarların Kitap ve sünnetin ahkâmına aykırı kararlarına rıza göstermek vardır. Ahkâma aykırı birtakım olaylar vaki olduğunda hükümdarın azledilmesi; ümmetin ayrışmasına, kan dökülmesine ve hükümlerin geçersizliğine yol açacaktır. Allah Teâlâ, hükümlerden birisini değiştirmek için çalışanlara karşı engel olmayı Müslümanlara vacip kılmıştır. Hükümdarlar da ahkâmı değiştirme ve vaz' edildiği bağlamdan koparıp geçersiz kılmama hususunda güvenilir değillerdir. Dolayısıyla imamdan böyle bir durum sadır olduğunda ümmetin onu engellemesi zorunludur (*vâcib*). Şayet bir engelleme söz konusu olmasa, bu durumda din ifsada uğrayabilir ve özellikle zâlim/âsi ve fitneciler, hükümdarların etrafında toplanıp onun hükümlerini doğru-yanlış demeden onaylaması sonucu hükümdarların baskın gücünden korkulabilir. Bu düşüncelerine binaen onlar, insanların imam edinmemesinin daha faydalı (*aşlah*) olduğu kanaatinde idirler. Şayet insanlar, bir kimseyi imam olarak başa geçirmişler ve bu imam dinî hükümlerden birini ortadan kaldırmaya azmetmişse, hal' edilmesi gerekir. Şayet imam kendi isteğiyle görevden çekilmezse onunla cihat etmek gerekir.³⁹ Dolayısıyla onların, imamın zulme olanak sağlamasından yola çıkarak *tahrîmü'l-mekâsibi* savundukları düşünülebilir. Çünkü böyle bir ortamda alım satım yapmak, zalim imam ve paydaşlarına destek vermek anlamına gelecektir. Bundan dolayı Ebû İmrân Mûsâ b. er-Rakkâşî'nin de memleketin/ülkenin küfür diyarı (*dâru'l-küfr*) olduğu ve bundan dolayı onun *tahrîmü'l-mekâsibi* savunduğu belirtilmiş olsa gerektir.⁴⁰

İmamet meselesi bağlamında konuyu ele almayan müelliflere göre *tahrîmü'l-mekâsibi* savunanların dayanakları ise şudur: Ticaretin var olduğu bir ortamda -kendilerine destek ve yardım etmenin haram olduğu ve yeryüzünde bozgunculuğa sebep olan- zalim, eşkıya vb. kimselerin sahip olmadıkları varlıkları gasp etme imkânı doğması suretiyle onlara bir kazanç yolu açılmış olacaktır. Veyahut âdil bir imamın bulunmadığı bir düzende zalimlerin ticaret yoluyla ve zorla aldıkları vergi, öşür ve haraçlardan edindikleri kârlar/rızklar dolayısıyla onlara yardım edilecek ve onların içinde bulunduğu bozgunculuk durumları onanacaktır.⁴¹ Öte yandan hukukî muamelelerin geçersiz olduğu, yöneticilerin zulmettiği, faizlerin arttığı ve teftişin azaldığı bir ortamda ziraatla uğraşmak ve mal alım satımı yapmak haramdır; zira böyle bir ortamda kişi hem kendisini mutlak

³⁹ Nâşî el-Ekber (?), *Uşûlün-niḥal*, 49-50.

⁴⁰ Kādî Abdülcebbâr, *Fazlül-İ'tizâl*, 272: Burada her ne kadar muhakkiklerce “ve kâne yecme‘u'l-mekâsib” ifadesi tercih edilmiş olsa da kendilerinin de dipnotlarda belirttiği üzere İbnü'l-Murtazâ'nın eserindeki “ve kâne yüharrimü'l-mekâsib” ifadesi doğrudur; İbnü'l-Murtazâ, *el-Münyeye*, 169.

⁴¹ Ka'bi, *el-Makâlât*, 533; Kādî Abdülcebbâr, *el-Muḡnî*, 11/44; İbnü'l-Melâhimî, *el-Fâ'ik*, 290; İbn Metteveyh, *Mecmû*, 2/428, 429; Hımmasî, *el-Münkiz*, 1/366; Hillî, *Keşfü'l-Murâd*, 370; Alemü'l-hüdâ Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn eş-Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zahîre fî 'ilmi'l-kelem*, nşr. Seyyid Ahmed el-Hüseynî (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1431 h.), 273. Ebû Tâlib en-Nâtık-Bilhak Yahyâ b. Hüseyin, *Ziyâdâtü Şerhi'l-uşûl: Başran Mu'tazilite Theology: Abû 'Alî Muḥammad b. Khallâd's Kitâb al-Uşûl and its Reception*, nşr. Camilla Adang vd. (Leiden – Boston: Brill, 2011), 20.

anlamda haramdan koruyamayacak hem de zalimlere destek çıkmaya devam edecektir.⁴² Dolayısıyla konu ister imamet ister zulüm meselesi bağlamında ele alınsın, her ikisinin nirengi noktası âdil bir düzenin olmayışıdır. Böyle bir düzende kişi bilerek veya bilmeyerek zulme paydaş olacaktır.

Bu topluluğun düşüncesinin aksine “Tahrîmü'l-mekâsib ve Zalim, Zorba/Âsi ve Eşkîya ile Alım Satım Yapma Hususunda Bölüm” başlığı altında konuya dair en ayrıntılı bilgileri veren Ka'bî'nin aktarımına göre, Mu'tezile'nin çoğunluğu daha farklı düşünmektedir. Vâsıl b. Atâ, Amr b. Ubeyd ve Mu'tezile topluluğunun çoğu, yönetimin Müslümanlarda olduğu memleketlerin (dâru'l-İslâm) çarşı-pazarlarında kazanç elde etmenin (mekâsib) ve alım satım yapmanın helal olduğu kanaatindedir.⁴³ Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf ve Basra Mu'tezilesi'nin tamamı, zalim vb. kimselerden silah ve silah türevi şeylere dair alım satımın câiz olmadığını söyler, bunların dışında, yiyecek ve elbise nevinden şeylerin alım satımında herhangi bir sakınca yoktur. Çünkü alım satım yapılmazsa, bu zalim vb. kimselerin insanlardan bu ürünlerin bir benzerini gasp edeceği bilinir. Bağdat Mu'tezilesi ise bu konuda farklı görüşler serdetmiştir. Onlardan Ebû Mûsa el-Murdâr ile Ca'fer b. Harb, bu konuda tevakkuf ederek bunun ne helal ne de haram olduğunu söylemiştir. Ca'fer b. Mübeşşir ise bunlardan silah türevi eşyalarla ilgili alım satım yapmanın ancak bu kimselerin azgınlıklarından ötürü tövbe etmeleri ile mümkün olacağı kanaatindedir. Çünkü bu kimseler yapmış oldukları çirkin fiillerden yüz çevirmediği takdirde, onlarla alım satım yapmak onlara bir nevi yardım etmek anlamına gelecektir. Bunlardan alım satım yapılmadığı takdirde bu kimselere lojistik destek sağlanmamış olacak ve yeryüzünde bozgunculuğa sarf edilen çaba silinip gidecektir.⁴⁴

Tahrîmü'l-mekâsibi savunanların “alım satım yapılması zalimlerin zulmüne yardım etmek gibidir” şeklindeki dayanaklarına yönelik müelliflerce yapılan eleştiriler kişinin alım satımındaki niyet ve menfaati çerçevesinde toplanmaktadır. Bedihî olarak bilinmektedir ki, her akıllı kimse kazanç için ticaret ve tarımla uğraşmanın hasen olduğunu bilir. Buna göre tüccarın, sultanın kendi kazancını gasp etmesi için değil de bir dirhem karşılığında daha çok dirhem kazanmak için ticaret yapması hasendir. Aynı şekilde çiftçi de zalim ve zorbaların kendi ellerindeki ürünleri almaları için değil Allah Teâlâ'nın bir tohuma bedel olarak daha çok tohum ile rızıklandırması için ekim işleriyle uğraşmaktadır. Bu durumda, “tüccarlık, çiftçilik ve diğer rızık talep etme/kazanç türleri, zalimlerin zulmüne omuz vermektir” düşüncesini savunmak mümkün olmayacaktır. Nitekim yardım ancak kişinin iradesiyle meydana gelmektedir. Bir kimse, bir koyunu kessin diye başka birine bir bıçak verse ve bıçağı verdiği bu kimse de bu bıçakla bir Müslüman'ı öldürse, bıçağı veren kimsenin bu suça yardımcı olduğu söylenemez. Çünkü bıçağı veren kimsenin bıçağı verme amacı başka, bıçağı alan kimseninki başkadır.⁴⁵ “Alım satımda zalimlere vergilerden, öşürlerden ve ticaretten bir şeyler ödemek suretiyle onlara yardım etme” gerekçesine gelince, tüccar ticaret yapmak suretiyle öşür alanların menfaatini değil, kendi menfaatini gözetmektedir ki zaten tüccar kendisinden alınan vergilerden ötürü kazancı düştüğü için memnun değildir. Dolayısıyla ticaretle uğraşanların herhangi bir şekilde zalimi desteklediği söylenemez. Zira bu durumda, “Allah Teâlâ

⁴² Kureşî, *el-Minhâc*, 163.

⁴³ Ka'bî, *el-Makâlât*, 532-533.

⁴⁴ Ka'bî, *el-Makâlât*, 533.

⁴⁵ Mânkûm Şeşdîv, *Ta'lik*, 787.

da kudret, sağlık ve organlar yaratmak suretiyle zalimlere ve kâfirlere destek çıkıp onlara yardım etmekle nitelenir” ki bu mümkün değildir. Diğer yandan hırsızların yol kesip malları almaları nasıl ki ticareti kabih kılmıyor, kurdun koyunu yemesi nasıl ki koyun sahibi olmaya engel olmuyorsa - ki zulüm olması itibarıyla akıllı kimse ile akılsız olan kurdun zulmü arasında bir fark yoktur-, zalimlere yardım etmekten dolayı kazanca yönelik çalışmaktan (*kesb*) kaçınmak kabih ya da haram değildir. Çünkü kurdun kaptığından gayrisi kişinin çektiği zahmete değmekte ve nihayetinde bir menfaate ulaşacağı noktasında kişide zann-ı gâlip bulunmaktadır.⁴⁶ Nihâî olarak alım satım yapmak suretiyle kişinin rızkının peşine düşmesinden maksat, zalimlere yardım etmek değil kişinin kazanç yoluyla kendi istifade ettiği şeyi gözetmesidir ki zaten selefler de kâfirlerle alım satımda bulunmuş, fasıklardan borç almışlar onlara borç vermişlerdir.⁴⁷ Zaten kişi ticaretle uğraşarak ya kendisinden bir zararı defetmeye yahut bir faydayı celbetmeye çalışmaktadır. Nitekim zalimin yaptığı ile rızık peşinde koşan insanın yaptığı fiiller amaç itibarıyla birbirinden farklılaşmaktadır. Kişi kazanç yoluyla uğraşıyor diye zalim onun mallarını gasp edecek diye bir durum söz konusu değildir.⁴⁸ Şayet kişi ticaret yaparken onlara yardım etmeyi amaçlarsa; bu eylem ancak bu durumda zalimlere yardım olur. Zalimler insanlardan malları zorla alsalar, bu onların zalimlere yardımcı olduğu anlamına gelmez; zira bu durumda her mazlumun zalimin destekçisi olmasını kaçınılmaz olacaktır.⁴⁹ Dolayısıyla bu niyet üzere yapılan alım satımın sonucunda kişi, niyeti olmayan bir şeyden dolayı hesaba çekilmeyecektir. Bir diğer eleştiri ise *tahrîmü'l-mekâsibi* savunanların geçimlerini sağlamak için sadaka olarak almış oldukları şeyi de zalimlerin zorla almaya imkânlarının bulunmasıdır. Dolayısıyla onların sadaka almaktan da geri durmaları gerekecektir. Nihayetinde *tahrîmü'l-mekâsibi* savunanlar, Hz. Ali'nin deyiimiyle “dünyayı dünya için terk etmek”⁵⁰ gibi çalışmayı terk ederek başka bir kazanç yolu elde etme,⁵¹ yani sadakaya bel bağlamakla⁵² eleştirilmişlerdir.

⁴⁶ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, 2/429-430; Hımmasî, *el-Münkız*, 1/366; Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zahîre*, 273; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 11/46: Kurt-koyun örneği burada Ebû Hâşim el-Cübbâ'nin (ö. 321/933) görüşü olarak belirtilir.

⁴⁷ Kureşî, *el-Minhâc*, 3/163.

⁴⁸ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, 2/429; Hillî, *Keşfü'l-murâd*, 370.

⁴⁹ Kureşî, *el-Minhâc*, 3/163.

⁵⁰ Taşköprizâde (ö. 968/1561), arzuya ve hazza engel bazı sebeplerden ötürü, dünyaya yüz çevirip zühde yönelen ve dünya nimetlerinden daha çok faydalanmak ve ilgiye mazhar olmak için kötü bir hâli tercih edip sadece yiyecek ve elbiselerle ihtiyaçlarını karşılayan ve cinsellikten geri duran kimseleri en hırslı kişi olarak zikreder ve bunu Hz. Ali'nin “dünyayı dünya için terk etmek” sözüyle bunu kastettiğini söyler. Taşköprizâde böyle durumları, fazilet kisvesi altında rezaletler olarak açıklar; Taşköprizâde İsmâüddin Ebû'l-Hayr Ahmed b. Mustafa, *Şerhu'l-Ahlâki'l-Âdudiyye: Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi*, nşr. Elzem İlçöz - Müstakim Arıcı, çev. Müstakim Arıcı (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 58-59. Taşköprizâde'den önce Câhîz'da da buna benzer bir kayıt mevcuttur. Ona göre Müslümanlardan zühdünü açıkça ortaya koyan ve çalışmayı sevmeyen bir kimse, aşırı ya kaçarak kesbin haram olduğunu savunur ve insanlardan dilenmeye başlar. Ama bu dilencililiğini insanların kendisini “Falanca ne kadar da ehl-i tevekkül” demesi gibi yüceltmesi için bir vesile kılar, bunu kendi hayırına çevirmeye çalışır; Câhîz, *Kitâbü'l-Hayevân*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Mısır: Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, 1965), 1/219-220.

⁵¹ İbn Miskeveyh (ö. 421/1030) de benzer şekilde, bir kişi şayet *tahrîmü'l-mekâsibi* hayatında düstur ederek yaşarsa bu kişinin zulmün bir çeşidini uygulayacağını söyler. Çünkü bu kimse kendi ihtiyaçları için insanlardan yardım talep ederken, kendisi onlara yardımcı olmayacaktır. Bu ise zulüm ve düşmanlıktır; Ebû Alfî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb el-Hâzin İbn Miskeveyh, *Kitâbü'l-Fevzi'l-aşgar* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.), 66.

⁵² Hımmasî, *el-Münkız*, 1/366-367.

2.2. Helal ve Haramın Karışması

Tahrîmü'l-mekâsibi benimseyenlerin dayanaklarından birisi yine imamet meselesiyle ilintili olan, rızıklanılan şeylerde helallerle haramların karışması, dolayısıyla kişinin yediğinde haram bulunması ihtimalidir. Yukarıda değinildiği üzere ülkede âdil bir yönetici (imam) bulunmadığından âdil bir düzen de olmayacak ve bozguncuların bozgunculuğuna bir şekilde destek çıkılacaktır. Böyle bir durumda onlar, zalim, âsi ve eşkıya ile alım satım yapıldığında malların helalliğine gölge düşeceğini (*fesâdü'l-emvâl*), kişinin bir şekilde kabihe yöneleceğini söylemektedir.⁵³ Böylelikle haram ve helal birbirine karışacak ve bunları birbirinden ayırmak güçleşecek⁵⁴ hatta helal ile haramı ayırmanın herhangi bir yolu bulunamayacaktır. Dolayısıyla insanlar için bu tür mallarda tasarrufta bulunmak/malları geçim için kullanmak helal değildir. Öyle ki onlar, meseleyi daha da uç bir seviyeye taşıyarak insanların kendileri sadakaya muhtaç olana değin ellerindeki malları sadaka olarak vermeleri gerektiğini söylerler. Haram karışmış malları helal hâle getirmenin tek yolu ise tasaddukta bulunmaktır. Bu düşünce üzerine onlar helal yoldan geçimlerini sağlamak için ancak sadaka almayı tercih etmişlerdir.⁵⁵

Ayrımı mümkün olmayacak şekilde helal ile haramın karışması düşüncesine binaen *tahrîmü'l-mekâsibi* savunanlara yönelik eleştiriler genelde zannı galip ve kişinin beyanı ile güvenilirliği hususuna odaklanmaktadır: Öncelikle akli sağlıklı işleyen (*âkil*) bir kişinin, haramla helali aklen ve şer'an ayırt edebileceği bir yolun söz konusu olduğu belirtilir. Bu yol ise mal üzerinde tasarrufta bulunan kimsenin "bu malın kendi mülkiyeti olduğunu" beyan etmesi yahut onun beyanının doğruluğuna dair bir zann-ı gâlip oluşmasıdır.⁵⁶ Ayrıca bir mal/ürün birinin elindeyse ve onun mülkiyetinde olduğu sabitse, eğer mutlak manada bunun haram olduğuna dair ortada bir veri de bulunmuyorsa zahiren bu kimsenin ona sahip (*mâlik*) olduğu anlaşılır. Elinde helal ve haram karışık olan kimse, eğer beyanına güvenilir bir kimse ise, onun haram ve helali ayırmadaki beyanı kabul edilir. Zira bu hususta kesin bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Bir kimseye miras kaldığında, bu mirasın hangisinin helal, hangisinin haram olduğu belli olmadığı gibi bu durumda da olayın zahirine bakılır.⁵⁷ Şayet bir adamda kolluk gücü mensubu veya vergi memuru olması gibi bir sebeple insanlardan zorla toplayarak elde ettiği bir malın haram olmasını mümkün kılan bir emare söz konusu olursa, kişi, ilgili memurun elindeki malın kendi mülkiyeti olduğu ve dolayısıyla kendi rızkı olup tasarruf hak ve yetkisini doğuran bir durumun oluştuğuna dair daha güçlü bir emare ortaya çıkana; yani bu şekilde bir zann-ı gâlip oluşana değin onunla muamelede bulunmaktan ve elindeki malı almaktan geri duracaktır. Nitekim bazı bilginlerce, zann-ı gâlip şartı ile memurun elindeki malın onun malı olduğu beyanının doğruluğuna ilişkin koşulan şart da doğru kabul edilmiştir. Şayet *tahrîmü'l-mekâsibi* savunanlar bu düşünceye "Böyle bir zann-ı gâlip oluşabilir, fakat Allah Teâlâ'nın ilminde onun mülkü olmadığı sabit olabilir" şeklinde itiraz

⁵³ Ka'bî, *el-Makâlât*, 533; İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, 2/428. Bu hassasiyet paylaşamayan otorite Hasan el-Basrî'nin "Kazançlar muhakkak ki bozuldu, ondan yiyeceğiniz (kût) kadar alın" (Muhâsibî, *el-Mekâsib*, 68) söyleminden tevarüsle Vâsıl b. Atâ ve Amr b. Ubeyd üzerinden Mu'tezilî sülflere miras kalmış olabileceği gibi, zâhidlerin genel tutumunun bir yansıması da olabilir.

⁵⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 11/44.

⁵⁵ İbnü'l-Melâhimî, *el-Fâ'ik*, 289; Hımmasî, *el-Münkız*, 1/365; Hillî, *Keşfü'l-murâd*, 370.

⁵⁶ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, 2/430; Hımmasî, *el-Münkız*, 1/365.

⁵⁷ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 11/45; Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zahîre*, 272-273; Kureşî, *el-Minhâc*, 3/163.

ederlerse, onlara böyle bir ihtimal söz konusu olmasına rağmen zikredilen şeylere zarar vermeyeceği, dolayısıyla onlarla alım satım yapmanın mübahlığını ortadan kaldırmayacağı şeklinde cevap verilecektir. Zira Allah Teâlâ, bu mal hususunda tasarrufta bulunmayı mübah kılmıştır. Bunun sebebi ise malı alan kimsede, malın, satın aldığı kimsenin mülkü olduğuna dair bir zann-ı gâlip oluşması ve bu malın, mübah yollarla elde edilmiş olmasıdır. Buradaki cevaz hâli, bir elbiseye, üretilmesi esnasında necaset bulaşmasının bu elbiseyle namazın câiz olması durumunu değiştirmemesi veya bir kişinin verdiği ve belki de bir şekilde necaset bulaşmış su ile temizlenmenin temizlenmeye engel olmaması gibidir. Bu her iki örnekte kişide zann-ı gâlip oluşmuştur ki bunda da bir cevaz söz konusudur. Zira kişiye emredilen şey, Allah Teâlâ nezdinde temiz olan bir elbiseyle namaz kılması veya Allah Teâlâ katında temiz olan bir suyla temizlenmesi değildir. Aksine kişi, temiz olan veya temiz olduğuna dair zann-ı gâlip bulunan bir elbiseyle namaz kılmakla mükellef tutulmuştur.⁵⁸ Bir diğer örnek ise kibleye yönelmektir. Bütün yollara başvurduktan sonra kibleyi kesin biçimde belirleyemeyen kişi, en nihayetinde kalbine danışır (*istiftâ-i kalb*) ve kalbine doğan zan ile hareket eder. Bu da aklın ve şer'in hükmüdür. Çünkü bu gibi hususlarda kesin bilgiye ulaşmak (*yakîn*) kişi açısından mümkün değildir.⁵⁹ Hukukun (*şer'*) izin verdiği bir biçimde helal ve haramı ayırmaya bir yol bulunmadığı varsayılrsa dahi, bir bütün olarak helalin olmadığı bir belde düşünülemez. Kişinin hiçbir helal şey bulamadığı bir yer olsa dahi, kişi o zamanda zorunlu olarak bulduğunu yiyecektir.⁶⁰

Bir diğer eleştiri, onların sadaka kabilinden aldıkları şeyin, gasp olunan bir şey olduğunu bilmeleri durumunda, bu aldıkları şeyin onlara helal olup olmadığını. Onlara “Bu malın tasadduk eden kimsenin mülkü olduğuna dair bir zann-ı gâlibiniz olmadığı müddetçe bu size haram mıdır?” sorusunu yöneltmek suretiyle *tahrîmü'l-mekâsibi* savunanları zora düşürecek bir cedel metodu izlenmiştir. Şayet bu soruya “Helaldir” derlerse, onlara bu malın tasadduk edenin değil de bir başkasının mülkü olduğunu bilerek almanın doğru olmayacağı söylenecektir. Eğer *tahrîmü'l-mekâsibi* savunanlar bunu câiz görüyorsa, hırsızlığı ve eşkıyalığı da câiz görmeleri gerekecektir. Fakat bu soruya “Zann-ı gâlip olmadığı müddetçe haramdır” derlerse, o zaman bu malın helal ve tasaddukta bulunmanın mülkü olduğuna dair bir zann-ı gâlip bulunması gerektiğini yani zann-ı gâlibin, bir şeyi helal/mübah kılma noktasındaki yeterliğini kabul etmiş olacaklardır.⁶¹

2.3. Tevekkül

Tevekkül dışında zikrettiğimiz dayanakların Mu'tezilî sūflere aidiyetine dair bir şüphe görünmemektedir. Ancak tevekkül ehlinde bir grubun Mu'tezilî sūflerin *tahrîmü'l-mekâsibi* düşüncesine meylettğiyle ilgili *Maḳālât*'taki kayıt,⁶² onların *tahrîmü'l-mekâsibi* savunurken tevekkülü bir dayanak olarak kullanmadıklarına işaret sayılabilir. Öte yandan Mu'tezilî müelliflerin, *tahrîmü'l-mekâsibi* savunanlardan, tevekkülü düşüncelerine dayanak olarak kullanan “sūfler” nitelemesiyle kim(ler)i kastettiklerinin açıkça belirtilmemesi ve bu topluluk içinde Mu'tezilî sūflerin de dâhil olma ihtimalinin bulunması; bunun yanı sıra Mu'tezilî sūfleri hedef

⁵⁸ Hımmasî, *el-Münkız*, 1/365.

⁵⁹ Hımmasî, *el-Münkız*, 1/365-366.

⁶⁰ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, 2/430.

⁶¹ Hımmasî, *el-Münkız*, 1/366.

⁶² Eş'arî, *el-Maḳālât*, 468.

aldığını düşündüğümüz Serahsî'nin *tahrîmü'l-mekâsib* dayanaklarından biri olarak tevekküle dair deliller serdetmesi⁶³ onların tevekkülü de düşüncelerini temellendirmede bir argüman olarak kullandıklarının bir göstergesi olabilir. Ayrıca aşağıda da görüleceği üzere şayet Mu'tezilî sûfiler tevekkül anlayışlarının bir sonucu olarak rızık-kader birlikteliğini savunuyorlarsa, onların cebre yaklaştıkları ve Mu'tezile'nin beş ilkesinden biri olan 'adl'den ayrı düştikleri söylenebilecektir.⁶⁴

Tahrîmü'l-mekâsibi savunanlara göre kişinin geçimini temin etmek amacıyla çalışıp çabalaması, kendisini rızıklandıran Allah Teâlâ'nın er-Rezzâk ismine yönelik kuşkusu, O'nun kendisine ve rızık konusunda vadettiği şeylere yönelik olan güveninde şüphe duyması ve bu güveni eksiltmesi; tevekkülün aksine bir durumdur. Dolayısıyla bunda Allah Teâlâ'ya tevekkülün terkedilmesi söz konusu olduğu için her durumda/anda rızık talep etmek amacıyla kazanç sağlamakla meşgul olmamak kişiye vaciptir.⁶⁵ Buna dair naslardan serdettikleri düşünülen delillerden bir tanesi Allah Teâlâ'nın emir kipiyle "... Eğer mü'minler iseniz, yalnızca Allah'a tevekkül edin"⁶⁶ buyurmasıdır. Bu buyruğun bir gereği olarak kullara emrolunan tevekkülün ortadan kaldırılmasını içeren herhangi bir şey, haram olmaktadır.⁶⁷ Diğer bir ilâhî buyruk, "Rızıkınız ve size vaat edilenler göktedir"⁶⁸ âyetidir. Bu âyette, kesbten yüz çevirmeye teşvik ve rızık konusunda vaat edilenin gerçekleşeceği beyanı vardır.⁶⁹ İlgili diğer bir âyet ise "Ailene namazı emret ve kendin de ona devam et. Senden rızık istemiyoruz. Sana da biz rızık veriyoruz..."⁷⁰ âyetidir. Onlara göre âyetin muhatabı Hz. Peygamber'dir ancak esasen tüm ümmete yöneliktir. Böylelikle ümmet, namazı/ibadeti emretmek ve rızık aramak için kesbten yüz çevirmekle emrolunmuştur. Düşüncelerine dayanak gösterdikleri diğer bir âyet ise "Ben cinleri ve insanları, sırf bana kulluk etsinler diye yarattım."⁷¹ âyetidir. Bu âyetin bir gereği olarak, kişinin rızık temini için kazanç elde etmeye yönelik bir çaba (*kesb*) içine girmesi hâlinde kişinin yaratılış gayesinden yüz çevirmesi ve bunun yanı sıra Allah Teâlâ'ya kulluk vazifesinde kişinin emrolunduğu şeyi terk etmesi söz konusudur. Nitekim Hz. Peygamber bu hususa işaret ederek demiştir ki: "Mal toplamam ve tüccarlardan olmama dair bana bir vahiyde bulunmadı. Bana şu vahyolundu: 'O hâlde, Rabbini hamd ile tesbih et (yücelt) ve secdeye varanlardan ol. Ve sana ölüm (yakın) gelinceye kadar Rabbin'e ibadet et!'"⁷² ⁷³ Düşüncelerini temellendirmede şu hadisi de ileri sürmüşlerdir: "Eğer siz Allah'a hakkıyla tevekkül etseydiniz, Allah Teâlâ nasıl ki sabahları kursakları boş olarak çıkıp akşamları doymuş bir şekilde dönen kuşları rızıklandırıyor ise işte

⁶³ *Tahrîmü'l-mekâsibi* savunan Mu'tezilîler hakkında niçin *Kitâbü'l-Kesb*'i kaynak gösterdiğimizize dair bk. dip 9.

⁶⁴ Kır, *Mu'tezile'nin Beş Esasının Oluşum Süreci*, 171-172.

⁶⁵ Kādî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 11/44; Mânkdîm Şeşdîv, *Ta'lik*, 786; İbnü'l-Melâhimî, *el-Fâ'ik*, 289; İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, 2/428; Hımmasî, *el-Münkız*, 1/365; Kureşî, *el-Minhâc*, 3/161.

⁶⁶ *el-Mâide* 5/23.

⁶⁷ Şeybânî, *Kitâbü'l-Kesb*, 81.

⁶⁸ *ez-Zâriyât*, 51/22.

⁶⁹ Şeybânî, *Kitâbü'l-Kesb*, 82.

⁷⁰ *Tâhâ* 20/132.

⁷¹ *ez-Zâriyât* 51/56.

⁷² *el-Hac* 15/98-99.

⁷³ Şeybânî, *Kitâbü'l-Kesb*, 81-82; Hadis için bk. Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *et-Tefsîru'l-kebir (Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm)*, thk. Hişâm b. Abdilkerîm el-Bedrânî el-Mevsilî (İrbid: Dâru'l-Kütübî's-Sekâfî, 2008), 4/55.

sizleri de öyle rızıklandırır...”.⁷⁴ Dolayısıyla onlar her durum ve şartta ancak Allah Teâlâ’ya tevekkül etmeyi (*lâ tetevekkel illâ ‘alellâh fi külli hâlⁱⁿ*) bir ilke olarak benimsemişlerdir.

Onların bu düşüncesine yönelik ilk eleştiriyi Nazzâm’da görmekteyiz. O, -Müzzemmil sûresi 20. âyetinde rızık arayanların cihat edenlerden önce zikredilmesine binaen- rızık talep etme yolunda ölen bir adamın Allah yolunda ölen kimseden kendisine daha sevimli geldiğini söyleyerek [Mu‘tezilî] sûfîlerin görüşünü doğrudan reddeder.⁷⁵ Onların istidlâllerinden biri olan “talep, tevekkülü ortadan kaldırır ve onun zıddıdır” dayanaklarına yönelik eleştiriye gelince, tevekkülün, onların anladığı şekliyle, kişinin kendi sorumluluğunu yerine getirmeden Allah Teâlâ’ya güvenmesi anlamında değil, herhangi bir şekilde Allah Teâlâ’dan yiyecek/rızık talep etmek suretiyle olduğu belirtilmektedir. Bu bağlam üzere onların dayanaklarından birisi olan hakıyla Allah’a tevekkül etme hadisindeki tevekkül ise, maişet talebi için helal yoldan gece gündüz çalışmayı ifade edecektir.⁷⁶ Çünkü tevekkül, Allah Teâlâ’nın talep edilmesini mübah kıldığı şeyleri uygun bir biçimde yani harama yönelmeden talep etmek ve tembelliği yol edinmeden rızık aramaya devam etmede kendini alıştırmak, Allah Teâlâ’nın rızık vermediği takdirde bunun kendisinin maslahatı için verilmediğini bilerek O’na hüsnüzan beslemek ve O’ndan ümit kesmemektir. Nitekim tevekkül hadisinde mevzubahis edilen kuş, rızık arama hususunda gece gündüz çabalama ifadeleriyle birlikte tevekkül eden (*mütevekkile*) şeklinde isimlendirilmiştir.⁷⁷ Öte yandan *tahrîmü’l-mekâsib* savunucuları tam anlamıyla çalışmaktan geri durmuşlar ve çalışmanın haram olduğunu söylemişlerse, fırından ekme almamaları, kendilerine verilen şeyleri yememeleri yani onlara el dahi uzatmamaları, hatta ağızlarını açmamaları, ağızlarına giren lokmaları çiğnememeleri ve yutmamaları gerekir. Çünkü bunda, iddia ettikleri tevekkül düşüncesinden ayrılmak söz konusudur. *Tahrîmü’l-mekâsibi* savunanlardan bu tür fiiller zuhur ettiği takdirde kendileriyle çelişmiş olacaklardır.⁷⁸ Ayrıca, Allah Teâlâ’ya tevekkül etmenin vacip olduğunu söyleyip rızık için gayret etmekten geri duran kimse ile gayret göstermeksizin onun meydana gelmesini bekleyen kimse arasında bir fark bulunmamaktadır. Yine benzer şekilde tevekkülü helal rızık için mübah olan yollarla gayret göstermekten geri durmak şeklinde yorumlayan kimse ile bunu evlat, ilim vb. şeyleri elde etmek için gerekenleri yapmaktan geri durmak olarak yorumlayan kimse arasında da bir fark söz konusu değildir; zira bunların her biri kişi için birer menfaat teşkil etmektedir. Ayrıca hâlihazırda var olan menfaatleri elde etmek için uğraşmak *tahrîmü’l-mekâsibi* savunanlar açısından hasen değilse, o vakit ileride gelecek olan faydaları ve tâat eyleminde bulunarak Allah Teâlâ’dan sevap beklemek de kabih olmalıdır. Bu

⁷⁴ Şeybânî, *Kitâbü’l-Kesb*, 81. Hadis için ör. bk. Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *el-Câmi‘u’l-kebir (el-Câmi‘u’ş-şâhîh)*, thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî 1998), “Zühd”, 33 (No. 2344).

⁷⁵ İbnü’l-Mu‘tezz, *Tabakâtü’ş-şu‘arâ’*, thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc (Kahire: Dâru’l-Maârif, ts.) 440. Nazzâm’a atfedilen bu söz aynı zamanda Hz. Ömer’e nispet edilmektedir; Şeybânî, *Kitâbü’l-Kesb*, 72. Nazzâm bu reddiyesiyle öncelikli olarak bir dönem öğrencisi olan Fazl el-Hadesî’yi hedef almış olabilir.

⁷⁶ Mânkdîm Şeşdîv, *Ta‘îk*, 786.

⁷⁷ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 11/45; İbn Metteveyh, *el-Mecmû‘*, 2/429; Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zahîre*, 272; Kureşî, *el-Minhâc*, 3/161.

⁷⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Muğnî*, 11/44; Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zahîre*, 272; Kureşî, *el-Minhâc*, 3/162. Ayrıca *tahrîmü’l-mekâsibi* savunmak bir şeyler yemeyi de haram kılar. Bir şeyler yemek ittifakla haram olmadığına göre *tahrîmü’l-mekâsib* de batıldır; Hillî, *Keşfü’l-murâd*, 370.

bakımdan kulluk da düşecektir, zira tâat eyleminde de bir kesb söz konusudur.⁷⁹ Bir diğer eleştiri ise tevekkül ile dua yoluyla Allah Teâlâ'dan rızık talebinde bulunmanın ilişkisi bağlamında ortaya konulur. Buna göre, “Kişi kendisi için bir mefsetet ve kabih olmayacağından emin olmadığı bir şeyi nasıl talep edebilir?” diyerek dua yoluyla Allah'tan rızık talep edilmesi kesinlikle eleştirilemeyecektir. Zira dua ile rızık talebinde bulunan kimsenin, duasında açık veya gizli olarak Allah'ın “kendisi için kabih olmadığı takdirde bu rızıkı vermesini” şart koşması gerekir. Bu şartı koştuğunda da duanın, mefsetet olması muhtemel bir şeyi talep etme durumu kalmayacaktır.⁸⁰ Onlara yönelik diğer bir eleştiri ise bu kimselerin sadaka söz konusu olduğu zaman tevekkül etmekten kaçınmakta, ancak çalışma söz konusu olduğu zaman tevekkül ettiklerini iddia etmeleridir.⁸¹

Sonuç

Mu'tezilî sūfîlerin kişinin rızka dair bir arayışını haram görme düşünceleri, özellikle imamet meselesi etrafında cereyan etmiştir. Bunun muhtemel sebebi Muâviye'yle birlikte hilâfet müessesesinin saltanata evrilmesi ve devamında cereyan eden olaylar silsilesidir. Öyle görünüyör ki Mu'tezilî sūfîler nazarında, saltanatın gelmesi ile yönetme gücünün tek elde toplanması ve bu güçten faydalanmak isteyen zulme meyilli kimselerin, bir yandan yöneticinin mutlak otoritesine boyun eğmeleri, diğer yandan da onu bir anlamda manipüle ederek kendi hedef ve menfaatleri doğrultusunda bir ortam oluşturma çabaları, ideal bir adaletli düzenin olmamasının temelini oluşturmuştur. *Tahrîmü'l-mekâsibi* savunan Mu'tezilîler açısından âdil bir düzenin olmadığı bir ortamda kişinin kazanç için ortaya koyduğu her fiil, zâlim (yönetici)lere bir açıdan destek verme anlamına gelecektir. Âdil olmayan imamların âdil düzeni sağlayamamasından kaynaklı olarak helal-haram birbirinden ayrılmaz bir konuma geleceği için sadaka ile geçinmek onlar için vebal altına girmeyecekleri temiz bir geçim kaynağı olmuştur. Rızık-tevekkül anlayışları ise, yanlış bir tevekkül anlayışının sonucudur.

İnsan, doğasının ve sosyal hayatın gereği olarak bir şekilde rızkını aramaya mecbur bir varlıktır. Nitekim Allah Teâlâ'nın “... Dünya hayatında onların maişetlerini aralarında biz pay ettik. Kimini ötekine derecelerle üstün kıldık ki bir kısmı diğer kısma iş gördürsün...”⁸² buyruğunun yanı sıra “... Sakın (Şeytân/İblîs) sizi Cennet'ten çıkarmasın; sonra perişan/mutsuz olursun (fe-teşkâ)”⁸³ buyruğunda perişan olma ifadesinin bazı tefsirlerde, cennetteki zahmetsiz nimetlerden sonra rızık hususunda yorulma, anlamına geldiğinin belirtilmesi,⁸⁴ âdemoğlunun Cennet'ten çıkışıyla rızkını aramada zorunluluk içinde olduğuna işaret eder. Kaldı ki insan bu zorunluluktan ne kadar kaçmak istese de bir yerden sonra insan zor durumda kalacağı için gasp yoluyla hayatını idame etmeye mecbur

⁷⁹ Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zahîre*, 272; Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, 11/45: Kâdî birtakım sūfîlerin kendilerinden kulluğun/teklifin düştüğünü söyleyerek zorlu ibadetlerin/tekliflerin düştüğünü söylediğini belirtir ve bunları muhatap almamak gerektiğini söyler.

⁸⁰ Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zahîre*, 273.

⁸¹ İbn Metteveyh, *el-Mecmû'*, 2/429.

⁸² ez-Zuhruf 43/32. Ayrıca bk. Bayram Ayhan, “Tefsir Literatürü Bağlamında Allah'ın Sosyal Hayatı Tanzimi Meselesi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2019), 141-174.

⁸³ Tâhâ 20/117.

⁸⁴ Zemahşerî, *Keşşâf Tefsiri: el-Keşşâf 'an haqâ'iki gâvâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2018), 4/374-375.

kalacaktır. Bütün insanlığın rızkını aramayıp bir şekilde sadaka yoluyla geçimini sağlamaya çalıştığını varsaysak dahi, bir yerden sonra sadaka veren tek bir kişi dahi bulunmayacak, en nihâyetinde geçim imkânlarının terk edilmesinden dolayı insan neslinin devamı da gelmeyecektir. Öte yandan rızkın temin edilebileceği bir ortamın olmaması dinî açıdan insanlığın imtihana tâbi olmasını da ortadan kaldıracaktır. Kādî Abdülcebâr'ın (ö. 415/1025) da dediği gibi *teklif*, “zarardan sakınmanın aklen vacip oluşu” üzere temellendirilmiştir. Kādî'nin insan rızkının peşine düşmediği yahut rızkın ona ulaşmadığı takdirde, kişinin zarara uğraması ve en nihâyetinde zorunlu durumlarda leşi yemeye mecbur olması gibi rızkının peşine düşmeye mecbur kalacağını söylemesi,⁸⁵ isabetlidir. Hulâsa, ifrat-tefrit arasında bir denge kuramayan Mu'tezilî sûfiler, düşünceleri sebebiyle Mu'tezile geleneği içinde tutunamamış, İslâm düşüncesinin satır aralarında bir ayrıntı olarak kalmıştır.

Çıkar Çatışması

Makale yazarı A. İskender SARICA, Kader dergisi editör kurulunda görevlidir. Ancak yazarın makalesinin yayınlandığı bu sayıda editörlük görevi askıya alınmış ve editör yetkileri kaldırılmıştır. Bu bağlamda çift taraflı kör hakemlik ilkelerine uyulmuştur.

⁸⁵ Kādî Abdülcebâr, *el-Muğni*, 11/43.

Kaynakça

- Abrahamov, Binyamin. "Kasım b. İbrahim'in Kelâmî Risaleleri". çev. Mehmet Ümit. *İslâmî İlimler Dergisi* 6/1 (2011), 289-299.
- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed. *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlü'l-ilbâs 'amme'stehere mine'l-eḥâdîṣ 'alâ elsineti'n-nâs*. nşr. Ahmed el-Kallâş. 2 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- Aydınlı, Osman. "Ascetic and Devotional Elements in the Mu'tazilite Tradition: The Sufi Mu'tazilites". *The Muslim World* 97/2 (2007), 174-189.
- Ayhan, Bayram. "Tefsir Literatürü Bağlamında Allah'ın Sosyal Hayatı Tanzimi Meselesi". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (2019), 141-174.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir et-Temîmî. *Kitâbü'l-Milel ve'n-nihâl*. thk. A. Nasrî Nâdir. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1992.
- Baklî, Ebû Muhammed Sadrüddîn Rûzbihân b. Ebî Nasr. *'Arâ'isü'l-beyân fi hakâ'iki'l-Ḳur'ân*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İmiyye, 2008.
- Baktır, Mustafa. "Kitâbü'l-Kesb'in Tahlili". *Kitâbü'l-Kesb: İslam İktisadında Helal Kazanç*. 33-38. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2019.
- Başer, Hacı Bayram. *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Bonner, Michael. "Şeybânî'ye Atfedilen Kitâbü'l-Kesb: Fakirlik, Fazlalık ve Servetin Dolaşımı". çev. Mustafa Kahya. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies* 1 (2019), 116-142.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl. *el-Câmi'u's-şâhiḥ*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr en-Nâsir. 4 cilt. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *el-Burşân ve'l-urcân ve'l-umyân ve'l-hûlân*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1990.
- Câhız, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *Kitâbü'l-Hayevân*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Mısır: Şirketü Mektebeti ve Matbaati Mustafâ el-Bâbî el-Halebî ve Evlâduhû, 1965.
- Cârullâh, Zühdi. *el-Mu'tezile*. Beyrut: el-Ehliyye li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1974.
- Chokr, Melhem. *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*. çev. Ayşe Meral. İstanbul: Anka Yayınları, 2002.
- Cübbâî, Ebû Alî Muhammed b. Abdilvehhâb (?). *Kitâbü'l-Makâlât: İtikâdî Mezheplere Yönelik Klasik Bir Eleştiri*. thk. ve çev. Özkan Şimşek - A. İskender Sarıca - Yusuf Arıkaner. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Çetin, Serkan - Kılavuz, Ulvi Murat. "Mu'tezilî Tanımlar Literatürünün Kayıp Halkası: Kâdî Abdülcebbar'ın *Hudûdü'l-elfâz*'ı -İnceleme ve Neşir-". *Kader* 21/1 (2023), 59-78.
- Devâbe, Eşref. "Ebû Bekir el-Hallâl". *İslâm İktisadî Düşünce Tarihi*. ed. Mehmet Bulut. çev. Necdet Arslan. 243-267. İstanbul: İZÜ Yayınları, 2021.

- Duman, Abdullah – Altınay, Ramazan. “Tarihçilik ve Döngüsel Tarih Felsefesi Bağlamında Bîrûnî'nin ‘Fihrist’ Adlı Risâlesi ve Çevirisi”. *EKEV Akademi Dergisi* 11/30 (2007), 187-218.
- Ebû Tâlib en-Nâtık-Bilhak Yahyâ b. Hüseyin. *Ziyâdâtü Şerhi'l-uşûl: Başran Mu‘tazilite Theology: Abû ‘Alî Muḥammad b. Khallâd’s Kitâb al-Uşûl and its Reception*. nşr. Camilla Adang vd. Leiden – Boston: Brill, 2011.
- Ebû Ya‘lâ el-Ferrâ, Muhammed b. el-Hüseyin. *Kitâbü'l-Mu‘temed fi uşûli'd-dîn*. thk. Vedî‘ Zeydân Haddâd. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1974.
- Edis, Mustafa Salih. *Kerrâmî Zühd Hareketi*. Ankara: İlâhiyat Yayınları, 2022.
- Erul, Bünyamin. *Sahabenin Sünnet Anlayışı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1999.
- Eş‘arî, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl. *Kitâbü Maḳâlâti'l-İslâmiyyîn ve'ḥtilâfü'l-muşallîn*. thk. Hellmut Ritter. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH, 1980.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. “Burdur Kütüphanesi’nde Bulunan Bir Risale ‘Tezkiretü'l-Mezâhib’”, *İslami İlimler Enstitüsü Dergisi* 1975 (2), 99-141.
- Gimaret, Daniel. “Mu‘tazila”. *The Encyclopaedia of Islam New Edition*. 7/783-785. Leiden-New York: E.J. Brill, 1993.
- Gömbeyaz, Kadir. *İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Hâkim el-Cüşemî, Ebû Sa‘d el-Muhassin b. Muhammed. *‘Uyûnü'l-mesâ’il fi'l-uşûl*. thk. Ramazan Yıldırım. Kahire: Dâru'l-İhsân, 2018.
- Hakîm es-Semerkandî, Ebû'l-Kâsım İshâk b. Muhammed el-Kâdî. *Kitâbü's-Sevâdi'l-a‘zam*. Bulak: Dâru't-Tibâati'l-Âmire, 1253 h.
- Hakîm et-Tirmizî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî. *Beyânü'l-kesb*. nşr. Abdulfettâh Abdullah Bereke. *Âdâbü'l-mürîdîn* ile birlikte; Mısır: Matbaatü's-Saâde, ts.
- Hallâl, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed. *Kitâbü'l-Ḥaşḡ ‘ale't-ticâre ve's-şınâ‘a ve'l-‘amel ve'l-inkâr ‘alâ men yedde‘it-tevekkül fi terki'l-‘amel ve'l-ḥucce ‘aleyhim fi zâlîke*. Dımaşk: Mektebetü'l-Kudsî, 1348 h.
- Hargûşî, Ebû Sa‘d (Saîd) Abdülmelik b. Muhammed. *Tehzîbü'l-esrâr*. thk. Bessâm Muhammed Bârûd. Abu Dabi: Isdârâtü'l-Mecmai's-Sekâfi, 1999.
- Hayyât, Ebû'l-Hüseyin Abdürrahîm b. Muhammed. *Kitâbü'l-İntişâr ve'r-red ‘ale'bnî'r-Râvendî el-mülhid*. thk. H. Samuel Nyberg. Kahire - Beyrut: Mektebetü Dâri'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1993.
- Hımmasî, Sedîdüddîn Mahmûd er-Râzî. *el-Münkiz mine't-taklîd*. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1412 h.
- Hillî, Cemâlüddîn el-Hasen (el-Hüseyin) b. Yûsuf ibnü'l-Mutahhar. *Keşfü'l-murâd fi şerhi Tecrîdi'l-İtikâd*. İbrâhim el-Müsevî ez-Zencânî. Kum: İntişârât-ı Şekûrî, 1372 hş.
- İbn Ebî'd-Dünyâ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Kureşî. *Ḳıṣarü'l-emel*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1995.

İbn Metteveyh, Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed el-Bahrânî. *et-Tezkire fi ahkâmi'l-cevâhir ve'l-â'râz*. thk. Daniel Gimaret. 2 cilt. Beyrut: el-Ma'hedü'l-İlmî el-Fransî li'l-Âsâri's-Şarkıyye bi'l-Kâhire, 2009.

İbn Metteveyh, Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed el-Bahrânî. *Kitâbü'l-Mecmû' fi'l-muḥîṭ bi't-teklîf*. nşr. J. J. Houben – Daniel Gimaret. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1980.

İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb el-Hâzin. *Kitâbü'l-Fevzi'l-aşğar*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm el-Harrânî. *Mecmû'atü'l-fetâvâ*. nşr. Âmir el-Cezzâr – Enver el-Bâz. 37 cilt. Mansûre: Dâru'l-Vefâ, 2005.

İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf. *İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nühât*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. 4 cilt. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî – Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1986.

İbnü'l-Melâhimî, Rüknüddîn Mahmûd b. Muhammed el-Hârizmî. *Kitâbü'l-Fâ'ik fi uşûli'd-dîn*. thk. Wilferd Madelung – Martin McDermott. Tahran: Iranian Institute of Philosophy – Institute of Islamic Studies Free University of Berlin, 2007.

İbnü'l-Mu'tezz, Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. Muhammed el-Mu'tezz-Billâh b. Ca'fer el-Mütevekkil-Alellah el-Abbâsî. *Ṭabaḳâtü's-şu'arâ'*. thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc. Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.

İbnü'l-Murtazâ, el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ. *Kitâbü'l-Münye ve'l-emel fi şerhi'l-Milel ve'n-nihâl*. thk. Muhammed Cevâd Meşkûr. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk. *Kitâbü'l-Fihrist*. thk. Rızâ Teceddüd. Tahran: Marvi Offset, 1971.

İsfahânî, Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn. *el-Eğânî*. thk. İhsân Abbâs vd. 25 cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 2008.

İzzüddîn b. el-Hasen b. el-İmâm b. Alî b. el-Müeyyed. *el-Mi'râc ilâ keşfi esrâri'l-Minhâc*. thk. Abdurrahmân b. Hüseyin Şâyim el-Müeyyedî. 4 cilt. [Yemen]: Mektebetü Ehli'l-Beyt, 2014.

Kâ'bî, Ebü'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed el-Belhî. *Kitâbü'l-Maḳâlât ve me'ahû 'Uyûnü'l-mesâ'il ve'l-cevâbât*. thk. Hüseyin Hansu vd. İstanbul: KURAMER – Amman: Dâru'l-Feth, 2020.

Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. 11 (*et-Teklîf*). thk. Muhammed Ali en-Neccâr – Abdülhalîm en-Neccâr. Kahire: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1965.

Kādî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kādî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed b. el-Hemedânî. *Ṭabaḳâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuâd Seyyid. nşr. Eymen Fuâd Seyyid. *Fazlü'l-i'tizâl ve ṭabaḳâtü'l-Mu'tezile* içinde; Beyrut: el-Ma'hedü'l-Âlmânî li'l-Ebhâsi'l-Şarkıyye – Dâru'l-Fârâbî, 2017.

Kahya, Mustafa. *Tasavvufun Teşekkül Döneminde Sûfîler ve Ticari Hayat*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Karaduman, Hicret. *Teşekkül Döneminde Nişabur'da Tasavvuf*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

Kāsım er-Ressî, Ebû Muhammed el-Kāsım b. İbrâhîm b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Hasenî el-Alevî. *el-Uşûlü'l-ĥamse*. thk. Abdülkerîm Ahmed Cedbân. *Mecmû'cu kütüb ve resâ'ili'-İmâm el-Ķāsım b. İbrâhîm er-Ressî* içinde. 1/647-648. San'a: Dâru'l-Hikmeti'l-Yemâniyye, 2001.

Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn 'an esâmî'l-kütüb ve'l-fünûn*. M. Şerefettin Yaltkaya - Kilisli Rifat Bilge. 2 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1941.

Kır, Bilal. *Mu'tezile'nin Beş Esasının Oluşum Süreci: Josef van Ess Bağlamında*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.

Kızılkaya, Necmettin. "Die rechtliche und mystische Debatte über Erwerb (*kasb*) und die Entstehung der *kasb*-Literatur", *Eine Arbeitsgesellschaft- auch für Muslime Interdisziplinäre und interreligiöse Beiträge zur Erwerbsarbeit*. ed. Mouez Khalfaoui - Matthias Möhring-Hesse. 225-232. Münster - New York: Waxmann, 2015.

Kureşî, Yahyâ b. Hüseyin es-Sa'dî. *el-Minhâc*. thk. Abdurrahmân b. Hüseyin Şâyim el-Müeyyedî. İzzüddîn b. el-Hasen b. el-İmâm b. Alî b. el-Müeyyed'in *el-Mi'râc ilâ keşfi esrâri'l-Minhâc* isimli şerhiyle birlikte. 4 cilt. [Yemen]: Mektebetü Ehli'l-Beyt, 2014.

Kuşeyrî, Ebû'l-Kāsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin. *Tasavvuf İlmine Dair: Kuşeyrî Risâlesi*. haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1978.

Kutluer, İhsan. "İbnü'r-Râvendî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/179-184. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Küleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'küb. *el-Uşûl mine'l-Kâfi*. nşr. Ali Ekber el-Gaffârî. 8 cilt. Tahran: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1365 hş.

Makdisî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Aĥsenü't-teĥâsım fi ma'rifeti'l-eĥâlîm*. nşr. Michael Jan de Goeje. Leiden: Brill, 1877.

Makdisî, Ebû Nasr el-Mutahhar b. Tâhir (el-Mutahhar). *el-Bed' ve't-târîĥ*. 6 cilt. b.y.: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.

Malamud, Margaret. "The Politics of Heresy in Medieval Khurasan: The Karramiyya in Nishapur", *Iranian Studies* 27/1(4) (1994), 37-51.

Malatî, Ebû'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed. *Kitâbü't-Tenbîh ve'r-red 'alâ ehli'l-ehvâ' ve'l-bida'*. thk. Sven Dederling. Beyrut: el-Ma'hedü'l-Almânî li'l-Ebhâsi'l-Şarkıyye, 2009.

Mânkâdîm Şeşdîv, Ebû'l-Hüseyin Kıvâmüddîn Ahmed b. Ebî Hâşim Muhammed. *Ta'lik 'alâ Şerhi'l-Uşûli'l-ĥamse*. thk. Abdülkerîm Osmân. Kâdî Abdülcebbâr'a izafetle; Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996.

Massignon, Louis. *Essay on the Origins of the Technical Language of Islamic Mysticism*. Indiana: University of Notre Dame Press, 1997.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkindî. *Te'vîlâtü'l-Ķur'ân*. ed. Bekir Topaloğlu. thk. Ali Haydar Ulusoy vd. 18 cilt. İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2005-2010.

- Melchert, Christopher. "Ehl-i Hadis'in Dindarlık Anlayışı". çev. Abdulvahap Özsoy. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (2004), 301-322.
- Mes'ûdî, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hüseyn. *Mürücü'z-zehab ve me'âdinü'l-cevher*. thk. Kemâl Hasen Mer'î. 4 cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Muhâsibî, Ebû Abdillâh el-Hâris b. Esed. *el-Mekâsib ve'l-vera' ve's-şübhe ve beyânü mübâhîhâ ve mahzûrihâ ve'htilâfû'n-nâs fi talebihâ ve'r-red 'ale'l-gâli'îne fihî*. thk. Sa'd Kerîm el-Fakî. İskenderiye: Dâru İbn Haldûn, ts.
- Nâşî el-Ekber, Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. Muhammed el-Enbârî (?). *Kitâbü Uşûli'n-nihâl*. thk. Josef van Ess. *Frühe Mu'tazilitische Häresiographie: zwei werke des nâsî' al-akbar (gest. 293 h.)* içinde; Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1971.
- Nesefî, Ebû Mutî' Mekhûl b. el-Fazl. *er-Red 'alâ ehli'l-bida' ve'l-ehvâ'i'd-dâlle: Bidat Ehli ve Sapkın Fırkalara Reddiye*. thk. Seyit Bahcivan. çev. Züleyha Birinci. İstanbul: Endülüş Yayınları, 2022.
- Nesefî, Ebü'l-Mu'în Meymûn b. Muhammed. *Tebşiratü'l-edille fi uşûli'd-dîn*. thk. Claude Salamé. 2 cilt. Dimaşk: el-Ma'hedü'l-İlmi'l-Fransî li'd-Dirâsâti'l-Arabiyye, 1990.
- Nguyen, Martin. "Sûfî Teolojik Düşünce". çev. Salih Çift. *Başlangıçtan Günümüze İslâm Kelâmı*. 433-455. ed. Sabine Schmidtke. İstanbul: Küre Yayınları, 2020.
- Nisâbü'rî, Ebû Sa'd (Saîd) Abdülmelik b. Muhammed. *Tehzîbü'l-esrâr fi uşûli't-taşavvuf*. thk. İmam Muhammed Seyyid Ali. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûflik: Kalenderîler (XIV-XVII Yüzyıllar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- Öz, Mustafa. "Murdar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/205-206. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Râğıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerî'a*. thk. Ebü'l-Yezîd Ebû Zeyd el-Acemî. Kahire: Dâru's-Selâm, 2007.
- Reinert, Benedikt. *Die Lehre vom tawakkul in der klassischen Sufik*. Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1968.
- Sâdıkzâde Dorban, Firuze. "Şûfiyyetü'l-Mu'tezile". *Dânişnâme-i Cihân-i İslâm*. 30/214-216. Tahran: Bünyâd-ı Dâiretü'l-Maârif-i İslâmî, 1342 hş.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed. *el-Ensâb*. nşr. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî. 13 cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârif-i'l-Osmâniyye, 1964.
- Sobieroj, Florian. "Mutezile ve Tasavvuf". çev. Salih Çift. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 273-296.
- Stroumsa, Sarah. "The Beginnings of the Mu'tazila Reconsidered". *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, 13 (1990), 265-293.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-nihâl*. thk. Emir Ali Mehnâ – Ali Hasen Fâ'ûr. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.

- Şerîf el-Murtazâ, Alemü'l-hüdâ Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hüseyn. *ez-Zahîre fî 'ilmi'l-kelâm*. nşr. Seyyid Ahmed el-Hüseynî. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 1431 h.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen. *Kitâbü'l-Kesb*. şrh. Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1997.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed. *et-Tefsîru'l-kebîr (Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm)*. thk. Hişâm b. Abdilkerîm el-Bedrânî el-Mevsilî. 6 cilt. İrbid: Dâru'l-Kütübi's-Sekâfi, 2008.
- Tahmasbi, Sasan. "Ravâbiṭ-ı şüfiyye ve Mu'tezile". *Mütâla'ât-ı Tarîḫ-i İslâm* ۴۸ (1395 hş), 91-107.
- Taşköprîzâde, İsmâüddin Ebü'l-Hayr Ahmed b. Mustafa. *Şerḫu'l-Ahlâki'l-Aḫudiyye: Ahlâk-ı Adudiyye Şerhi*. nşr. Elzem İlçöz – Müstakim Arıcı. çev. Müstakim Arıcı. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmi'u'l-kebîr (el-Câmi'u's-şâḫiḫ)*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1998.
- van Ess, Josef. "Ibn ar-Rewardî, or the Making of an Image". *Kleine Schriften by Josef van Ess*. ed. Hinrich Biesterfeldt. Leiden - Boston : Brill, 2018, 1342-1368.
- van Ess, Josef. "İslâm ve Aydınlanma". *İSAM Konuşmaları: Osmanlı Düşüncesi – Ahlâk – Hukuk – Felsefe – Kelâm*. çev. Mehmet Bulgen. haz. Seyfi Kenan. 267-285. İstanbul: İSAM Yayınları, 2013.
- van Ess, Josef. "Mu'tazilah". *The Encyclopedia of Religion*. ed. Mircea Eliade. 10/220-229. New York: Macmillan Publishing Company, 1987.
- van Ess, Josef. "Political Ideas in Early Islamic Religious Thought". *British Journal of Middle Eastern Studies* 28/2 (2001), 151-164.
- van Ess, Josef. *Theology and Society in the Second and Third Centuries of the Hijra: A History of Religious Thought in Early Islam*. Almancadan çev. Gwendolin Goldbloom. 5 cilt. Leiden-Boston: Brill, 2017-2019.
- Yüksel, Emrullah. "Cafer b. Mübeşşir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/553-554. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Muğni fi'd-ḫu'afâ'*. thk. Ebü'z-Zehrâ Hâzim el-Kādî. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Reb'u'l-ibrâr ve nuşûşü'l-aḫbâr*. thk. Abdülemîr Mühennâ. 5 cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1992.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Keşşâf Tefsiri: el-Keşşâf 'an ḫakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eḫâvil fi vücûhi't-te'vil*. çev. Muhammed Coşkun. 6 cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016-2020.